

nummer 2 maart 1999

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING

VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN

STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (VGN)

Kreio

**Stasi-officier
in de DDR**

Women at war

**Onzichtbaarheid
van de godsdienst**

**Dolkstoot
en opzet**

**Manieren om
een tweede fase
methode te kiezen**

Algemeen Bestuur

Kees Weltevrede

voorzitter (OAC, KLEIO, Euroclio, contacten met het wetenschappelijk onderwijs, KNHG, SLO, Platform VVVO en de Inspectie)
Dubbeldamseweg Zuid 350,
3312 KT Dordrecht.
Tel. 078 - 6390 699.
Fax 078 - 6399 001
E-mail: c.weltevrede@wxs.nl

Riemke Leusink

vice-voorzitter (Commissie Vrouwen- en Gender-geschiedenis, Euroclio, stofomschrijvingen, CEVO)
Dr. J.P. Heyelaan 4,
3818 GT Amersfoort.
Tel. 033-4657 363,
Fax 033-4657 384,
E-mail: leusink@worldonline.nl

Harald Buskop

secretaris extern (algemene correspondentie, Commissie PABO, Atlantische Onderwijs-commissie, VALO)
Sportlaan 370,
2566 LP Den Haag.
Tel. 070 - 364 8946.
Fax 070 - 364 8946.
E-mail: hbuskop@worldonline.nl

Loek Janssen

secretaris intern (correspondentie met VGN-commissies en leden, Commissie Basisvorming, archiefwereld)
Ananasstraat 1,
6543 ZH Nijmegen.
Tel. 024 -373 4800.
E-mail: janssen.scholten@gironet.nl

Hans Kummerer

penningmeester (financiën en administratie, Didactiek- en activiteitencommissie, contacten met historische verenigingen, omgevingsgeschiedenis)
Dr. Dreeslaan 205,
5707 KC Helmond.
Tel. 0492-551138,
Fax 0492-574277.
E-mail: jn.kummerer@hetnet.nl

Herry Groothuis

(Commissie Vbo/Mavo, Commissie Staatsinrichting, contacten met het Cito)
Bollenhofsestraat 17,
3572 VH Utrecht.
Tel. 030 - 2713 204.
E-mail: h.groothuis@worldonline.nl

Renée Schreuder

(Commissie Volwasseneneducatie, Commissie Clomatica)
Couwenhoven 46-01,
3703 EM Zeist.
Tel. 030 - 6959 506.
E-mail: srd@wxs.nl

Ineke Veldhuis-Meester

(Intercommissie, Commissie Havo/Vwo, WIEG, contacten met lerarenopleiders van universiteiten en hogescholen)
Quintuslaan 4,
9722 RV Groningen.
Tel. 050-5270 099.
E-mail: c.e.m.veldhuis-meester@uclo.rug.nl

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie:
**Purmerendstraat 239,
2547 JD Den Haag.**

Contributies voor 1999:

- Bij bezoldiging t/m HOS-schaal 10: f100,-
- Bij bezoldiging vanaf HOS-schaal 10.7: f125,-
- VBO/MAVO-docent met drie of meer vakken: f 70,-
- Baan van minder dan 16 uur: f 85,-
- Kennismakingslidmaatschap (alleen voor studenten): f 45,-
- Buitengewone leden, pensioen, VUT: f 90,-
- Partnerlidmaatschap: f150,-

een abonnement:

- Binnenland f125,-
- Buitenland, f135,- binnen Europa
- Buitenland, f145,- buiten Europa met luchtposttoeslag f175,-
- Losse nummers f 15,-

Prijzen voor advertenties in Kleio:

- 1 pagina f510,-
- 1/2 pagina f410,-
- 1/3 pagina f310,-
- 1/4 pagina f225,-

bijsluiters f410,-
Voor nadere informatie kunt u zich wenden tot de eind-redacteur.

VGN-site: <http://home.wxs.nl/~srd/vgn.htm>

Hier is ook een brievenbus.

VGN-giro: 128701 t.n.v.

**Penningmeester VGN,
Den Haag.**

Van de redactie

Voor de tweede keer in korte tijd is er een peiling gehouden naar de gang van zaken in de ruim honderd scholen waar het studiehuis al draait. De werkdruk voor docenten en leerlingen is verder toegenomen, zo blijkt. Er is een nijpend gebrek aan studieruimtes en computers, en het systeem om het zelfstandig werken van leerlingen te volgen werkt niet bevredigend.

Docenten blijken zelf meer werkmateriaal te moeten produceren en zijn veel meer tijd kwijt voor overleg en begeleiding dan was voorzien. Leerlingen maken zoveel werk van presentaties en praktische opdrachten, dat ze de ingeschatte studielast ruimschoots overschrijden.

Verhalen over werkdruk stemmen niet vrolijk. Voeg daaraan toe, dat nog steeds niet alle geschiedenismethodes voor de tweede fase compleet zijn, ook al moet er nu echt wel gekozen worden. Om daarbij behulpzaam te zijn publiceren we in dit nummer van *Kleio* een overzicht van de onderwerpen die door de auteurs van de zeven methodes, die op het moment in de handel zijn, uit de subdoemenen zijn gegenereerd en een artikel over algemene vragen die je kunt stellen bij het bekijken van een methode.

Kleio komt de lezer sowieso tegemoet met veel aandacht voor geschiedenis in de tweede fase. Het volgende nummer zal er voor een groot deel aan gewijd zijn. In dit nummer treft u enkele bijdragen die van praktische waarde zijn voor het gemeenschappelijk deel, zoals hoe het was om Stasi-officier in de DDR te zijn, of hoe je een profielwerkstuk kunt opzetten over vrouwelijke war poets.

De redactie hoopt dat de lectuur van *Kleio* u veel inspiratie zal bieden en kijkt met belangstelling uit naar uw reacties.

Jan van Oudheusden

Redactie

Jan van Oudheusden,

voorzitter, Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
E-mail: jan.oudheusden@wxs.nl

Jos Trippenree, secretaris,

Beltmolen 30,
3833 KM Leusden.
Tel./fax 033 - 494 18 24

Ruud Slotboom,

Hazenhof 54, 3451 LL Vleuten.
Tel. 030 - 677 40 61.
E-mail: ruud.slotboom@nos.nl

Huib Oattes,

Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.
E-mail: hfoattes@wxs.nl

Carla van Boxtel,

Evieveland 6,
5422 AK Gemert.
Tel. 0492 - 36 11 36.
E-mail: c.vanboxtel@fss.uu.nl

Hans Pols,

Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.

Marijke Meuwissen,

Kwartelstraat 34bis,
3514 EW Utrecht.
Tel. 030 - 273 1670.

Stefan Boom,

Albrechtlaan 28,
1404 AL Bussum.
Tel. 035 - 694 87 42
E-mail: stefanbo@worldonline.nl

Tineke Bogaerts,

eindredactie,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
E-mail: c.bogaerts@consunet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie.

Berichten voor de Kleiokrant, aktualiteiten, mededelingen van commissies, aankondigingen dergelijke kunnen naar de eindredacteur.

In dit nummer

- 2 *Gesprek met een Stasi-officier*
Leven achter de 'antifaschistischer Schutzwall'

Ruud Slotboom

Hagen Koch was in de DDR-tijd 'Kulturoffizier' bij de Stasi. Hij vertelt hoe het hem daar verging en wat de 'Wende' voor hem betekende.

- 10 *Women at War*
Gedichten van vrouwelijke war poets als didactisch hulpmiddel

Kees van Kemenade

Om leerlingen duidelijk te maken wat de Eerste Wereldoorlog betekende voor de mannen aan het front en voor de vrouwen, onmiddellijk achter het front als verpleegster of thuis, in allerlei nieuwe beroepen, vormen gedichten, ook die van vrouwen, een indringende bron.

- 22 *Confessionele groepen op het breukvlak van twee eeuwen*
De onzichtbaarheid van de godsdienst

Jan Bank

Nieuwe literatuur, die dit onderdeel van het centraal examen kan verhelderen.

- 27 *Tussen legende en werkelijkheid*
De Duitse legerleiding en de Eerste Wereldoorlog

Marinus van Santen

De 'dolkstoot in de rug', waardoor Duitsland de oorlog verloor, mag dan voor de gewone man in de straat een goede verklaring geweest zijn, de leiding van het leger werkte echter al veel langer aan het afwentelen van de verantwoordelijkheid voor het verloop van de krijgshandelingen.

En verder

- 18 *Museumnieuws (Jan van Oudheusden en Hans Pols)*
34 *Kleioskoop (Ruud Slotboom)*
37 *Boeken van de maand: de methodes voor de tweede fase (Ineke*
31 *Veldhuis - Jan van Oudheusden)*
44 *Boeken*
49 *Kleiokrante*

Gesprek met een Stasi-officier

29. März 1989

Ruud Slotboom

Leven achter de 'antifaschistischer Schutzwall'

2. Militärische Zweckbestimmung

Verhinderung der unbemerkten Überwindung des Grenzsignal- und Sperrzaunes II oberhalb des Streckmetalls mittels Hilfsmittel

3. Taktisch-technische Beschreibung
De meeste leden van de Oost-Duitse Stasi lijken na de val van de Berlijnse Muur spoorloos te zijn verdwenen. Ze houden hun mond

- Systemkompatibilität GSA-80 und GSA-90 uit angst dat er allerlei onverkwikkelijke zaken in de publiciteit

- Sicherungsbrücken kommen. Een uitzondering is Hagen Koch, die in de DDR-tijd

- Fehlalarmrate 'Kulturoffizier' bij de Stasi was. Na de 'Wende' in 1989 werd hij fanatiek verzamelaar van documenten over de Berlijnse Muur. De

- Detektionswahrscheinlichkeit Muur heeft een belangrijke rol gespeeld in zijn leven. Twee keer

- Mittlerer Ausfallzustand
4. Orientierungsbedarf
1 000 Stück

zelfs. In 1961, enkele dagen nadat de grens tussen Oost- en

5. Preisobergrenze

West-Berlijn met prikkeldraad was versperd. En tijdens de val van de Muur, 28 jaar later, toen de betonnen afscheiding ten prooi

64,0 TM

viel aan 'Mauerspechte' en bulldozers.

6. Einführungsjahr und erforderlicher Einführungszeitraum

Jahr	1992/93	1993/94	1994/95	1996 - 2000
Stück	100	120	120	660
Kosten in Mio. M	6,4	7,68	7,68	42,2

Ruud Slotboom is redacteur van Kleio.
Hij werkt als eindredacteur bij het
NOS-Radionieuws.

Komende herfst is het tien jaar geleden dat de Muur viel. Wie nu in Berlijn op zoek gaat naar overblijfselen van de betonnen afscheiding moet goed zoeken. Op veel plaatsen is nauwelijks meer te zien hoe de grens liep. Op de Potsdamer Platz, ooit een niemandsland tussen Oost en West, is een gigantisch gebouwencomplex verrezen. Er zijn honderd meter hoge kantoorflats, theaters, bioscopen, winkels en woningen neergezet. Ook Checkpoint Charlie is veranderd in een woud van kantoren. De Friedrichstraße is weer een moderne winkelpromenade geworden en de voormalige Oost-Duitse wijken Mitte en Prenzlauer Berg vormen het culturele hart van de stad. In de loop van dit jaar wordt Berlijn met de verhuizing van regering en parlement opnieuw het politieke centrum van Duitsland.

De Muur werd in hoog tempo afgebroken. Slechts op enkele plaatsen staat nog iets overeind van de 'antifaschistischer Schutzwall', zoals in de Bernauer Straße en langs de Spree. Die stukken fungeren als *Mahnmal*, ter herinnering aan al het leed dat de Muur teweeg heeft gebracht. De rest is gebruikt als basismateriaal voor de nieuwe *Autobahnen* in het oosten van het land. Maar dat is niet alles wat is overgebleven. Op de achtste verdieping van een onopvallende flat in de voormalige Oost-Berlijnse wijk Lichtenberg bevindt zich het grootste privé-archief over de Muur. Eigenaar van de documenten is Hagen Koch, een goedlachse man van een jaar of 55. Zijn woning puilt uit van de kaartenbakken, ordners, fotoalbums, vlaggen en andere overblijfselen van de DDR-staat. Trots trekt hij allerlei laden open, waarin stapels oude documenten liggen, vaak met een stempel 'Strikt geheim' erop. 'M'n vrouw wordt er wel eens gek van', zegt hij enigszins verontschuldigd.

'Die Mauer, endlich. Endlich wird der Unterwanderung durch die Kapitalisten ein Riegel vorgeschoben.' Hagen Koch weet nog precies wat hij dacht toen Walter Ulbricht op 13 augustus 1961 de grens tussen Oost- en West-Berlijn liet afsluiten. Hij was het volledig eens met de maatregel, die een eind moest maken aan de vluchtingenstroom. Het vertrek van honderdduizenden goed opgeleide jongeren was funest voor de DDR.

Hagen Koch bij restanten van de Muur.

De redenering was vrij simpel, legt Koch uit: 'De SED, de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, vergeleek de DDR in de propaganda met een grote familie. De intelligente kinderen van de familie hadden dankzij de opvoeringsgezindheid van de anderen een goede opleiding gekregen. En wat deden ze zodra ze met die opleiding klaar waren? Dan vertrokken ze naar West-Duitsland, omdat daar meer geld kon worden verdiend. Was dat rechtvaardig? Moest de DDR zich erbij neerleggen dat artsen die in het oosten waren opgeleid naar het westen trokken om daar zieke mensen beter te maken? Hebben de gewone arbeiders daarvoor zo veel jaren kromgelegd?'

Dit maakte veel indruk op de 21-jarige Koch. Hij beseftte wel dat de deling van Duitsland merkwaardig was, maar stelde zich gerust met de gedachte dat er weinig aan te veranderen viel: 'Grenzen zijn meestal het gevolg van verloren of gewonnen oorlogen. Waarom zou er geen grens door Duitsland kunnen lopen, een grens die is ontstaan als gevolg van die verschrikkelijke oorlog? Waarom zouden andere grenzen wel bestaansrecht hebben en

die tussen de DDR en de Bondsrepubliek niet, zo vroeg de partijleiding zich af. Duitsland had de oorlog verloren, de geallieerden hadden gewonnen en het land was verdeeld in twee stukken. Daar moesten we mee leren leven'.

Ouderlijk huis

Dat Hagen Koch in 1961 blindelings achter de SED zou aanlopen, lag gezien zijn afkomst niet voor de hand. Zijn vader was geen model-communist. In 1929 had hij zich vrijwillig aangemeld bij de *Reichswehr*. Hij bleef tot het eind van de oorlog in dienst, maar maakte nauwelijks carrière; hij kwam niet verder dan de rang van sergente-majoor en werd afgewezen voor een officiers-opleiding. Een belangrijke rol daarbij speelde waarschijnlijk dat hij een buitenechtelijk kind was.

Na de capitulatie werd Hagens vader gevangen genomen door de Amerikanen, maar na een week mocht hij weer vertrekken naar zijn woonplaats Dessau. Hij volgde een spoedcursus voor leraar en ging enkele maanden later aan de slag in Lindau, dertig kilometer verderop. 'Daar richtte mijn vader een plaatselijke

afdeling op van de LDPD, de *Liberal-Demokratische Partei Deutschlands*. Op 8 september 1946 stelde hij zich kandidaat voor het burgemeesterschap. De SED had een zekere Paul Enke op de eerste plaats van de lijst staan. De verkiezingen leverden een verrassende overwinning op voor de liberalen en Enke kon geen burgemeester worden. Maar 'het toeval' wilde dat de SED'er ook de voorzitter van het verkiezingscomité was. Tijdens de vergadering waarop het resultaat werd bekendgemaakt, richtte Enke zich tot de aanwezigen: 'Vindt u het terecht dat iemand die zestien jaar in het leger heeft gezeten, burgemeester van onze plaats wordt?' Een paar uur later kwamen Sovjet-soldaten het gebouw binnen en arresteerden mijn vader. Een maand later zocht Enke hem op in de gevangenis. Hij stelde hem voor de keuze: zeven jaar cel of lid worden van de SED. Op die dag besloot mijn vader lid te worden van de partij. Later is hem kwalijk genomen dat hij uit egoïstische motieven handelde. Maar als kind was ik blij dat hij voor mij en mijn moeder had gekozen.'

'Het lag voor de hand dat ik als zoon van een leraar lid zou worden van de Junge Pioniere. Als achtjarige liep ik al rond met het blauwe halsdoekje. We werden onmiddellijk ingeschakeld bij de wederopbouw van het land. Op ons lesrooster stond: *'Zuerst die Schularbeiten und dann Schrott sammeln'*. Dagenlang slenterden we door de ruïnes van de kapotgeschoten dorpen op zoek naar ijzer en andere metalen. Wie het meest had gevonden kreeg een onderscheiding. In de krant kwam dan een foto met als onderschrift: *'Als Anerkennung für die vorbildliche Taten erhielt der Junge Pionier aus handen Otto Grotewohls [de eerste premier van de DDR, R.S.] eine Uhr: der zwölfjährige Manfred aus Dresden'*.

'Korte tijd later kregen we op school te horen dat een klein beestje ons land bedreigde: de aardappelkever. Dus speurden we voortaan ook naar kevers. We verdienden er zelfs geld mee, één pfennig per kever. Maar wat nog veel belangrijker was: we leverden met het vangen van de beestjes een bijdrage aan het overleven van onze staat! 'Waar komen de kevers vandaan?', vroeg de leraar op school. 'Wie wil dat jullie hier verhongeren? Wie heeft er belang bij om de aardappelkevers vanuit de lucht op ons land te gooien?'

'De Amerikanen natuurlijk!', zo voegde ze het antwoord er zelf aan toe. Het toeval wilde dat de plaag van de aardappelkevers samenviel met de luchtbrug op West-Berlijn. Iedere drie minuten vloog er een vliegtuig over Oost-Duitsland op weg naar de kapitalistische enclave. Voor kleine kinderen klonk de conclusie van de leraar plausibel. Amerikaanse vliegtuigen in de lucht, duizenden kevers op de grond: waar konden ze anders vandaan komen dan uit die grote toestellen? Er werden pamfletten uitgedeeld met de boodschap: *'Halt den Amikäfer!'*. Onder een vergrootglas was het beestje te zien met het gezicht van de Amerikaanse president Truman.'

'Regelmatig werden er ook excursies voor de *Junge Pioniere* georganiseerd, bijvoorbeeld naar Dresden. De ruïnes op de Theaterplatz werden met schijnwerpers en fakkels van binnenuit verlicht. De dramatische sfeer moest herinneren aan de dag waarop de stad door de geallieerden was gebombardeerd. De boodschap was duidelijk: de DDR bouwde het land op en wat hier was gebeurd, mocht nooit meer gebeuren. We moesten ons land verdedigen. Later werden de *Junge Pioniere* ingeschakeld om de grenssoldaten te motiveren. Tijdens speciale bijeenkomsten lasen de kinderen een gedicht voor:

*'Ich bin nur ein Kind
Doch ziemlich geschick
Sie sagen für meine sechs Jahren schon
weit
Ich habe ein Haus gesehen und das war
ganz verbrannt
Und das hat mein Vater der Krieg
genannt
Und wenn ich abends im Bettchen lieg
Dann denk ich: es ist was böses der Krieg
Aber ihr seit ja dar
Und dann schlaf ich ruhig ein
Und mein Teddybär schläft ganz dicht
daneben
Und ich bitte euch, ihr sollt uns Frieden
geben'*

Cartograaf

Ondanks het lidmaatschap van de *Junge Pioniere* verliep de schooltijd van Hagen Koch niet voorspoedig. Hij had het idee harder te moeten werken dan de andere kinderen, eenvoudigweg omdat zijn vader geen arbeider of boer maar leraar was. Terwijl zijn klasgenoten zonder veel problemen een beurs kregen, werd hem duidelijk gemaakt dat hij iets extra's moest presteren. Het

was een soort chantage: iedere keer wanneer er een vrijwilliger werd gezocht voor een vervelend karwei, moest Hagen Koch zich melden. Toen zijn aanvraag voor een beurs voor de tweede keer werd afgewezen, ging hij van school af. Hij zocht een baan als technisch tekenaar, omdat hij van jongs af aan gefascineerd was door landkaarten.

'Korte tijd later werd ik lid van de SED. Een partijlid vertelde me dat alle problemen voorbij zouden zijn, wanneer ik in de partij zat. Zo ging dat toen. Je werd een tijdlang verstoten en uitgesloten van opleidingen en goede beroepen, en vervolgens kwam er iemand op je af die zei dat alle ellende voorbij was. Eerst zitten ze je dwars, en daarna omhelzen ze je. Ik ging akkoord, en meldde me als zeventienjarige bij de partij, en was trots dat ze me gevraagd hadden.

Blijkbaar zag iemand wel een toekomst voor mij weggelegd binnen het partijstelsel, want al snel kwam er een functionaris van het *Ministerium für Staatssicherheit*, de Stasi, langs. Of ik lid wilde worden van het *Wachregiment Felix Dzierzinsky*, de elitetroepen van het ministerie? Ik tekende voor drie jaar en marcheerde binnen enkele maanden door de straten van Berlijn. In de officiële aanstellingsbrief stond: 'We feliciteren u met uw eervolle besluit en wensen u veel succes bij de gemeenschappelijke strijd voor de vrede, de democratische hereniging van Duitsland en de bescherming van de opbouw van de socialistische DDR.'

'Op een congres in het gebouw van de Stasi aan de Normannenstraße in Oost-Berlijn moest ik in de lente van 1960 als rekrut een voordracht houden over mijn motivatie om de *Heimat* te verdedigen. Op die bijeenkomst was Erich Mielke aanwezig, die sinds 1957 de leiding van het ministerie in handen had. Hij hoorde mijn toespraak en was blijkbaar onder de indruk. Hij riep me tijdens de pauze bij zich, vroeg wie ik was en wilde weten wat voor opleiding ik had. Ik antwoordde dat ik cartografie had gestudeerd en na een week werd ik overgeplaatst naar de afdeling waar landkaarten van de DDR werden gemaakt.'

Terwijl Hagen Koch op de afdeling cartografie werkte aan zijn carrière binnen de Stasi, kwam de jonge DDR in een kritieke fase terecht. Ieder jaar verdwe-

nen vele tienduizenden mensen naar de Bondsrepubliek. Vluchten was in die tijd nog niet moeilijk. Berlijn was weliswaar verdeeld in een westelijk en een oostelijk deel, maar de grens was gewoon open. De Oost-Duitse regering had de afscheiding tussen West- en Oost-Duitsland hermetisch afgesloten, maar in Berlijn kon iedereen van het ene naar het andere deel lopen. Zo'n 50.000 Oost-Berlijners hadden een baan in het westen. Populair waren deze *Grenzgänger* niet bij de SED. Ze verdienden goed geld in het westen, en leefden goedkoop in het oosten. Hagen Koch herinnert zich dat de omwisselkoers tussen de West-Duitse en Oost-Duitse mark 1:5 was.

'Dat leverde merkwaardige taferelen op. In Oost-Berlijn koste een fles bier met statiegeld 0,70 (ost-)pfennig. Je dronk het bier op en leverde de fles in het westen in, waar je voor de lege fles 0,30 (west-)pfennig statiegeld terugkreeg. Bij het omwisselen van het geld kreeg je vijf keer 0,30, dus 1,50 (ost-)pfennig. Daarmee kon je twee nieuwe flessen bier kopen! Kortom, je kon jezelf rijk drinken. De zwarte handel tierde dan ook welig.'

De Muur

Maar het probleem van de zwarte handel viel in het niets bij de aanhoudende vluchtelingenstroom. De DDR liep in hoog tempo leeg, omdat veel mensen geen toekomst meer zagen. Dat was voor een deel te wijten aan de rampzalige gevolgen van de collectivisatie van de landbouw. Veel boeren die hun land waren kwijtgeraakt, vluchtten naar de Bondsrepubliek. De oogst mislukte, de voedselproductie stagneerde en de rijen voor de winkels werden steeds langer. Bij veel mensen sloeg de twijfel toe: moeten we blijven of weggaan?

De dreigementen van sovjetleider Chroesjtsjov om het toezicht op de toegangswegen naar West-Berlijn over te dragen aan de DDR veroorzaakte een paniecreactie. Steeds meer mensen vertrokken, uit angst dat het binnen korte tijd niet meer mogelijk zou zijn. In 1961 lag het gemiddeld aantal vluchtelingen per dag al op 550. De SED beseftte dat het voorbestaan van de DDR in acuut gevaar was en probeerde de Sovjet-Unie ervan te overtuigen dat er iets moest gebeuren. Maar wat? De meest radicale optie, een volledige annexatie van West-Berlijn,

De Muur wordt gebouwd. Foto uit de tentoonstellingscatalogus 'Fragen an die deutsche Geschichte' (Bonn 1996).

was niet reëel. De westerse geallieerden zouden dat niet accepteren, zo had president Kennedy in de loop van 1961 ondubbelzinnig laten weten. Daarom werd gekozen voor een andere optie: het afsluiten van West-Berlijn, zonder de rechten van de westerse geallieerden al te zeer aan te tasten.

In de nacht van 12 op 13 augustus, kort na twaalf uur, kregen reizigers te horen dat de S-Bahn niet meer naar het westen reed. De passagiers moesten verder naar huis lopen. Rond kwart voor twee doofden de lichtmasten bij de Brandenburger Tor. Een vrachtwagen reed tussen de zuilen door en de zwaarbewapende Oost-Duitse grenspolitie blokkeerde de rijbaan. De grens tussen de sectoren werd met prikkeldraad afgesloten.

In de eerste dagen was het nog mogelijk om te vluchten. Het prikkeldraad was op veel plaatsen niet hoog genoeg en sommige stukken werden niet goed bewaakt. Tientallen mensen sprongen over het prikkeldraad of zochten een stuk dat nog niet was afgezet. Anderen zwommen naar de overkant van de Spree, die precies op de grens lag. Maar er waren ook veel mensen die de stap naar de vrijheid niet durfden te maken. Uit angst neergeschoten te worden of uit de overtuiging dat de grens wel weer open zou gaan.

Enkele dagen nadat de grens met prikkeldraad was afgezet, werd begonnen met de bouw van de eigenlijke Muur. Op 15 augustus trok een groep militairen onder leiding van Erich Honecker, de rijzende ster binnen de SED, ter

Soldaat Conrad Schumann vlucht naar het Westen. Foto uit de tentoonstellingscatalogus 'Es geschah an der Mauer' (Berlijn 1992¹⁸).

voorbereiding langs de grens tussen Oost- en West-Berlijn om het gebied in kaart te brengen. Het was een merkwaardige tocht. Met jeeps, roeiboten of te voet trok de groep dwars door Berlijn, precies over de lijn waar korte tijd later de Muur werd gemetseld. Alles werd opgemeten: gebouwen, straten, bossen, rivieren, kanalen, maar ook vuilnisbelten, rioleringen en fundamente van huizen die in de oorlog waren verwoest.

Eén van de militairen die de coördinaten en andere landmeetkundige gegevens noteerden, was de cartograaf Hagen Koch.

Aangekomen in de Friedrichstraße, bij Checkpoint Charlie, riep de commandant van de eenheid Koch bij zich. Hij drukte de jonge soldaat een emmer met witte verf en een kwast in zijn handen en zei: 'Ziehen Sie mal einen Grenzstreifen'. Met één voet in het westen en één voet in het oosten, tekende Koch een rechte lijn van vijftien centimeter breed, dwars over de Friedrichstraße. Het was meer dan alleen een praktische landmeetkundige handeling. Erich Honecker maakte het Westen op uitdagerse wijze duidelijk dat Berlijn in tweeën was gedeeld door in het centrum van de stad een streep te laten trekken.

Het toeval wilde dat op hetzelfde moment dat Hagen Koch plichtsgetrouw de witte lijn op het asfalt tekende, enkele honderden meters verderop

een foto werd gemaakt die wereldberoemd zou worden. In de Bernauer Straße sprong de 19-jarige onderofficier Conrad Schumann vlak voor het oog van een westerse fotograaf over het prikkeldraad. Op de foto is te zien hoe hij zijn geweer weggooit en de vrijheid tegemoet springt.

Hagen Koch:

'Schumann ging damals aus Überzeugung, ich blieb aus Überzeugung'.

Eens een Stasi, altijd een Stasi

De carrière van Hagen Koch binnen het *Ministerium für Staatssicherheit* verliep aanvankelijk zonder problemen. De enige smet op zijn blazoens was dat de Stasi bezwaar had gemaakt tegen zijn huwelijk met een vrouw die in West-Berlijn op school had gezeten. Maar Koch had voet bij stuk gehouden en was in 1961 getrouwd. Toen zijn driejarige contract was afgelopen, tekende hij voor vier jaar bij. Niets leek een langdurige en succesvolle loopbaan in de weg te staan. Maar in het midden van de jaren zestig kwam er een kink in de kabel, veroorzaakt door familieomstandigheden.

'Mijn vader, die – zoals ik verteld heb – een buitenechtelijk kind was, leerde in 1966 voor het eerst zijn echte vader kennen, mijn grootvader dus. Op een dag stond een man voor de deur die zich verontschuldigde dat hij zo lang niets van zich had laten horen. Hij kwam uit Nederland en was – nu hij op

leeftijd was – in de DDR op zoek gegaan naar zijn zoon. Het werd een emotionele hereniging tussen vader en zoon, die elkaar nooit hadden gekend. Maar de Stasi sloeg onmiddellijk alarm. 'Wat komt die man hier doen? Vertelt hij wel de waarheid? Is het geen truc van westerse inlichtingendiensten om geheime documenten te ontfutselen aan Hagen Koch, de zogenaamde kleinzoon?'

De oude man werd het land uitgezet en mijn vader stortte emotioneel in. Ik besloot daarop onmiddellijk uit dienst te treden, zodat de twee elkaar weer konden ontmoeten.'

Hagen Koch maakte het besluit bekend aan zijn superieuren, maar in plaats van te worden ontslagen werd hij opgepakt. Op eigen verzoek uittreden uit de Stasi was onmogelijk. Wie eenmaal lid was geworden, bleef dat tot het eind van zijn leven, tenzij de SED anders besliste.

'Ik had niets gedaan dat verkeerd was, dus bedacht de partij een aanklacht. Ik werd beschuldigd van het produceren van pornografisch materiaal. Die beschuldiging was op niets gebaseerd, maar mijn vrouw werd onder druk gezet om een belastende verklaring af te leggen. Ze zou een slechte invloed op mij hebben gehad, omdat ze vroeger in West-Berlijn op school had gezeten. De openbare aanklager dreigde haar in de gevangenis te gooien, omdat ze mij zou hebben aangespoord tot het maken en verspreiden van pornografisch materiaal.

'Heeft u iemand die vijf jaar voor uw kind kan zorgen?', vroeg hij aan mijn vrouw.

De enige manier waarop ze vervolging kon ontkomen was het ondertekenen van een formulier waarin stond dat ik alléén verantwoordelijk was voor mijn daden. Dat deed ze uiteindelijk.'

'Ik wist daar aanvankelijk niets van. Het enige dat ik te horen kreeg was dat mijn vrouw niets meer met me te maken wilde hebben. Nachtenlang heb ik wakker gelegen en nagedacht over wat er was gebeurd. Ik begreep niet wat er aan de hand was. Na enkele weken vertelden partijfunctionarissen me dat mijn vrouw zich wilde laten scheiden. Maar ook mij werd een ontsnapingsmogelijkheid geboden. Als ik zou toegeven fouten te hebben gemaakt en zou instemmen met de

scheiding, zou de partij achter mij blijven staan. En ik zou opnieuw mogen beginnen in een andere afdeling van de Stasi, de *Kulturabteilung*. Ik ondertekende het document.'

Kulturoffizier

Op de nieuwe afdeling kreeg Koch een heel andere taak, die niets te maken had met zijn eerdere werk als cartograaf. Als *Kulturoffizier* moest hij militairen van het *Wachregiment Felix Dzierzinsky* politiek voorbereiden op hun werk.

Het regiment had verschillende taken. In Oost-Berlijn moest het regeringsgebouwen bewaken, zoals het onderkomen van het Centraal Comité en de verschillende ministeries. Maar ook Wandlitz, het luxe oord waar alle partijleiders woonden, werd door deze elite-troepen in de gaten gehouden. Op feestdagen, zoals de Dag van de Arbeid, en bij staatsbezoeken fungeerde het *Wachregiment* als erewacht.

Naast de militaire training bestond een belangrijk deel van de opleiding uit politieke 'voorlichting'. Koch vertelde de rekruten het één en ander over de politieke systemen in communistische en kapitalistische landen, maar ook over praktische zaken, zoals de levensloop van buitenlandse gasten die op bezoek kwamen. Een ander belangrijk onderdeel was het psychologisch voorbereiden van de soldaten op hun taak om de DDR-leiders en hun gasten te beschermen.

Koch: 'Maar hoe doe je dat? Eenvoudigweg vertellen dat er gevaar was voor een aanslag, werkte niet. Waarom zou iemand in onze saaie 'vredelievende' DDR een handgranaat gooien? Nee, je moest veel subtieler te werk gaan. Veel effectiever was het om gebruik te maken van audiovisuele middelen, literatuur en muziek. Een voorbeeld. De commandant van een groep rekruten laat zijn manschappen een week lang een zware training afwerken. Vervolgens stelt hij hen voor de keuze: opnieuw een week het veld in of in de schoolbanken bij *Kulturoffizier* Koch. Natuurlijk kiezen de meesten voor de schoolbanken. In plaats van de soldaten te overdonderen met allerlei propagandistisch materiaal, laat ik ze een film zien. Het is de Britse film *The Day of the Jackal*, met in de hoofdrol Edward Fox, die handelt over een moordaanslag op Charles de Gaulle.

Op zich is het vertonen van westerse films al bijzonder, omdat die in de Oost-Duitse bioscopen niet te zien zijn. De sleutelscene is het moment waarop de man die de aanslag beraamt zich verkleedt in het uniform van een veteraan. Hij loopt met krukken en wordt niet aangehouden door de politie. Ze helpen hem zelfs de trap op. Na afloop van de film liet ik de jongens weer gaan.

Drie weken later bereidt de bevelhebber de rekruten voor op hun eerste optreden in het openbaar: het beveiligen van een tribune tijdens een éénmeiviering in Oost-Berlijn. Hij vraagt wat er zoal kan gebeuren, en een van de soldaten vertelt het verhaal van de film. De bevelhebber trekt de conclusie: Wantrouw iedereen! Wat kan er nog meer gebeuren?

Daarna slaat de fantasie van de jongeren op hol. Ze komen met de meest fantastische verhalen over aanslagen. Losliggende putdeksels, geweren die uit openstaande ramen steken, een verdachte fietser met een pakketje, een verkeerd geparkeerde auto: overal loert het gevaar.'

werd daar effectief gebruik van gemaakt, vooral tijdens bijeenkomsten van jongeren. Dat verklaart ook de absurde regel dat zestig procent van de muziek tijdens feestavonden van de FDJ *Ostmusik* moest zijn. *Westmusik* was decadent en een uiting van de verdorvenheid van het kapitalistische systeem. Tegen de ouders van de jongeren zeiden we: Wilt u kinderen hebben die er hetzelfde uitzien als de langharige en doemdenkende Beatles?'

'In een dictatuur wordt bij indoctrinatie vooral gebruik gemaakt van tegenstellingen: licht en donker, goed en kwaad, het tragische en het vrolijke, het mooie en het lelijke. Je manipuleert de ander door hem voor een keuze te stellen: het is of het één of het ander. Een tussenweg is er niet. Het communistische systeem was goed, juist omdat het kapitalistische systeem slecht was. De DDR was een vredelievende staat, juist omdat de Bondsrepubliek een agressieve staat was. Tegelijkertijd moet je de ander niet dwingen de hele weg met je mee te gaan. Je probeert hem niet te overtuigen van je gelijk, maar laat hem zelf

Illustratie uit een opleidingsboek voor Oost-Duitse soldaten om te laten zien wat het kapitalisme met de jeugd in het Westen deed.

'Natuurlijk werkte deze eenvoudige en achteraf gezien nogal doorzichtige methode niet bij iedereen. Maar bij jonge naïeve rekruten die enkele jaren van de buitenwereld werden afgesloten had het effect. Hetzelfde gold voor muziek. Muziek roept bepaalde gevoelens op, van vreugde of verdriet. Bij begrafenissen gaan de mensen alleen al door de muziek huilen. In de DDR

concluderen dat de wereld kan worden ingedeeld in twee categorieën: in vrienden en vijanden.

Deze vorm van propaganda werkt alleen maar wanneer ze samengaat met een totale afsluiting van de buitenwereld. De *Abgrenzungspolitik* van Honecker was dan ook een voorwaarde om de mensen op die manier te kunnen beïnvloeden. Informatie van

buitenaf was funest. Indoctrinatie werkt alleen wanneer er geen signalen van buiten komen. Dat geldt zelfs in de meest letterlijke betekenis.

De popconcerten in West-Berlijn bij de Brandenburger Tor brachten onder de jongeren in Oost-Berlijn veel onrust teweeg. De muziek stond zo hard dat ze hoorden wat ze van de SED niet mochten horen. Dan ontstaat er vanzelf een gevoel van onbehagen. Het simpele vriend-vijandbeeld valt uiteen.'

De val van de Muur

In 1985 kwam er een eind aan de carrière van Koch bij het *Ministerium für Staatssicherheit*. Hij vroeg zelf ontslag aan, wat zonder veel problemen werd goedgekeurd, wegens '*fehlender Perspektive*'. Hij vond een baan bij de *Denkmalpflege* in Oost-Berlijn. Het zag ernaar uit dat Koch tot zijn pensionering bezig zou zijn met de administratieve kant van de monumentenzorg. Maar de gebeurtenissen van 1989 gaven hem opnieuw een opmerkelijke rol in de geschiedenis.

De ondergang van de DDR kwam voor Koch net zo onverwacht als voor ieder ander. Zijn verbazing was groot toen de SED in de herfst van 1989 onder druk van de aanhoudende vluchtelingenstroom de regie volledig kwijtraakte, met als 'hoogtepunt' de dag waarop de Muur viel.

Ook Koch begreep nauwelijks wat er op die negende november gebeurde.

Om zes uur 's avonds begon Günter Schabowski, lid van het politiebureau, met een persconferentie over het verloop van een bijeenkomst van het Centraal Comité van de SED. Hij hield een langdradig betoog waar weinig nieuws uitkwam.

Kort voor zeven uur kwam een Italiaanse journalist aan het woord. In enigszins gebroken Duits stelde hij een vraag over een nieuwe reisregeling, waar veel kritiek op was gekomen: '*Herr Schabowski, Sie haben von Fehler gesprochen. Glauben Sie nicht, daß es war ein großer Fehler, diesen Reisegesetzentwurf, das Sie haben jetzt vorgestellt vor wenigen Tagen?*'

De Duitse journalisten namen de vraag nauwelijks serieus, omdat ze een standaardantwoord van Schabowski verwachtten. De partijfunctionaris gaf inderdaad een ingewikkeld antwoord waarin hij het beleid verdedigde. Maar toen zei hij plotseling: '*Allerdings ist heute, soviel ich weiß, eine Entscheidung getroffen worden (...) (Wir) haben uns dazu entschlossen, heute eine Regelung zu treffen, die es jedem Bürger der DDR möglich macht, über Grenzübergangspunkte der DDR auszureisen.*' Onmiddellijk volgde de vraag wanneer dat in werking trad. Schabowski bladerde in zijn papieren, keek enigszins hulpeloos naar zijn medewerkers en zei toen: '*Das tritt nach meiner Kenntnis... ist das sofort, unverzüglich.*'

Had Schabowski nu werkelijk bedoeld wat hij had gezegd? Dat de grens tussen beide staten open was? Of zat er – zoals gewoonlijk bij de SED – een adder onder het gras? En ging het uitsluitend over mensen die de DDR voor goed wilden verlaten of over iedereen, dus ook de burgers die alleen maar even in de Bondsrepubliek wilden kijken?

Een West-Berlijnse verslaggever stond voor een nog steeds hermetisch gesloten Muur en zei enigszins verbouwereerd: '*Also die Mauer soll über Nacht durchlässig werden.*'

Massaal trokken de Oost-Duitsers naar de Muur om te kijken of ze inderdaad naar West-Berlijn konden. De grenswachten waren overdonderd. Richtlijnen van boven kwamen er niet meer. Ze wisten niet wat ze moesten doen, net zo min als het leger en de Stasi. Uiteindelijk gingen de grensovergangen open onder druk van de menigte. Verbijsterd liepen de Oost-Berlijners naar de andere kant van de grens, waar ze met applaus werden ontvangen.

Hagen Koch ging niet meteen de grens over, maar meldde zich de volgende dag bij een politiebureau om een pasje op te halen: 'Ik wilde de officiële weg bewandelen.' Dat duurde zo lang, dat hij te laat op zijn werk kwam. Toen hij zijn baas de reden vertelde, telefoneerde die gelijk met de Stasi om door te

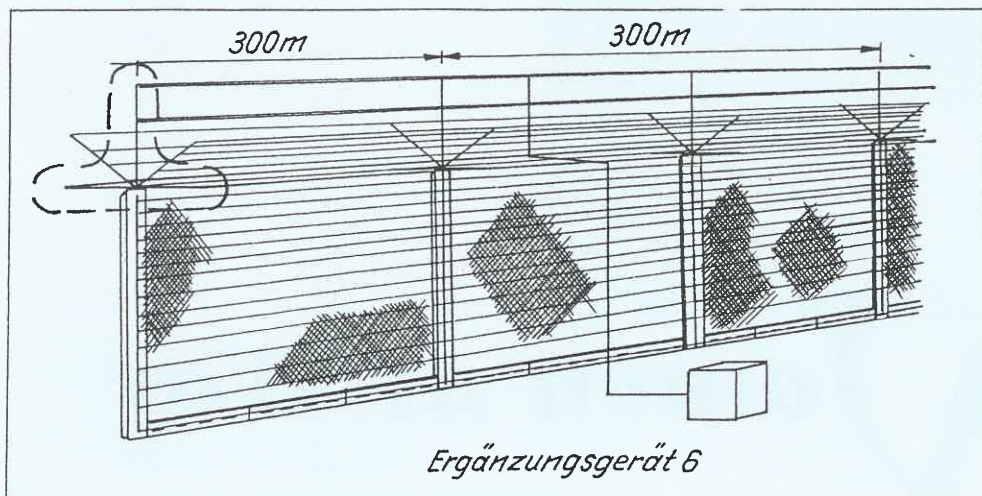

Checkpoint Charlie, tijdens het 'Wochenend des Wiedersehens' van 9 november. Foto: G. Dijkstra in 'Het aanzien van 1989' (Utrecht 1990).

1. Bezeichnung und Kurzbezeichnung

Ergänzungsgerät 6 - EG-6 (Übersteigsicherung)

29. März 1989

De SED dacht vooruit: de Muur in het jaar 2000 (document uit het archief van Koch).

2. Militärische Zweckbestimmung

Verhinderung der unbemerkten Überwindung des Grenzsignal- und Sperrzaunes II oberhalb des Streckmetalls mittels Hilfsmittel

6. Einführungsjahr und erforderlicher Einführungszeitraum

Jahr	1992/93	1993/94	1994/95	1996 - 2000
Stück	100	120	120	660
Kosten in Mio. M	6,4	7,68	7,68	42,2

9

geven dat Koch wilde vluchten. Maar gevolgen had de verklikpartij niet meer. De Stasi verdween samen met de DDR. Wat overbleef waren de restanten van de Muur. En die vielen plotseling onder de afdeling *Denkmalpflege* van Hagen Koch.

In de laatste maanden van de DDR kreeg hij opdracht van premier Lothar de Mazière om als *Beauftragter zum Schutz des Kulturgutes der DDR* de betonstukken aan regeringen, koningshuizen en internationale concerns te verkopen. De soldaat die in 1961 de eerste *Grenzstrich* had getekend in de Friedrichstraße, werd zo 28 jaar later belast met de verkoop van de Berlijnse Muur. Op 30 juni 1990, een dag voor de economische en sociale eenwording van de twee Duitslanden, gaf Koch een van de twee slagbomen van Checkpoint Charlie symbolisch aan het Haus am Checkpoint Charlie, het 'Muur-museum' in de Friedrichstraße. Precies om middernacht kreeg Hagen Koch als laatste DDR-burger een uitreisstempel in zijn paspoort.

Koch en de herinnering

De stempel staat nog steeds op het bureau van Koch in zijn woning in Lichtenberg, tussen een enorme verzameling papieren over de Muur. Sinds 9

november 1989 verzamelt hij alles wat er te vinden is over de betonnen afscheiding. Hij laat de meest merkwaardige documenten zien: een kostenberekening van de verschillende veiligheidsmaatregelen bij de Muur, een bevel om in 2001 (de SED dacht vooruit!) over te gaan tot het gebruik van een ander soort beveiligingsmateriaal, oude stafkaarten, een serie foto's over de Muur, vaandels van grenssoldaten, brieven van Ulbricht, enzovoort.

De collectie is omstreken. De autoriteiten hebben al verschillende keren geprobeerd materiaal in beslag te nemen. Maar Koch weigert het af te geven. Hij heeft een groot deel van de papieren zelf bij de vuilnisbakken van de verschillende Oost-Duitse instanties weggehaald omdat niemand er vlak na de val van de Muur interesse in had. Maar ook van andere zijde krijgt hij kritiek. De openhartige verhalen over de Stasi vallen niet goed bij zijn ex-collega's. Koch is één van de weinige Stasi-officieren die hun mond hebben opengegaan. De anderen zwijgen om te voorkomen dat hun carrière in het herenigde Duitsland in gevaar komt.

Op een zonnige lentedag maakt een club West-Duitse motorrijders op leef-

tijd een tussenstop in Berlijn. Ze komen speciaal voor een lezing van Hagen Koch in het Haus am Checkpoint Charlie. Hij vertelt hun een verhaal over het leven in de DDR, en maakt duidelijk dat niet alles slecht was in het socialistische Duitsland.

'Natuurlijk waren we jaloers op de welvaart en vrijheid in het westen, maar ook in het oosten werd het land na de vernietigende oorlog opnieuw opgebouwd.'

De motorrijders knikken instemmend en verlaten anderhalf uur later onder de indruk de zaal.

'Zag je hoe de groep tijdens de lezing uit mijn hand at?', zegt Hagen Koch vol trots. Op de vraag of dat bij andere groepen net zo gemakkelijk gaat, bijvoorbeeld bij docenten, antwoordt hij: 'Ach, die wikkelt ik net zo makkelijk om mijn vinger.'

Gedichten van vrouwelijke war poets als didactisch hulpmiddel

Kees van Kemenade

Women at War

10

In 'Kleio' 1995/2 schreef Kees van Kemenade over een aantal 'war poets', Engelse dichters, die de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog als onderwerp hadden. Er bleken echter ook vrouwelijke war poets te bestaan. Zij waren heel wat minder bekend dan de mannen. Maar zijn ze daarom dus ook minder interessant? Spreken de emoties die zij verwoordden de tegenwoordige lezer niet meer aan? Of kan de poëzie van vrouwen, die schreven tijdens en over De Grote Oorlog, juist een welkome aanvulling blijken te zijn om het wezen van de Eerste Wereldoorlog beter te begrijpen?

In dit artikel wil de auteur een antwoord geven op deze vragen.

Kees van Kemenade is docent geschiedenis aan de Dr. Mollercollege Waalwijk.

Tekening van Bernard Partridge ten behoeve van de Britse afdeling van het Franse Rode Kruis. Een Britse verpleegster helpt een Franse militair. Op de achtergrond een veldhospitaal, net achter de linies.

In 1917 schreef Siegfried Sassoon, terwijl hij in het Craiglockhart War Hospital verbleef, een gedicht over de vrouwen aan het thuisfront. Dit 'Roem van de Vrouwen' gaat over de gewaardeerde vrouwen, die de granaten (de 'shells') vervaardigden, waarmee de soldaten elkaar te lijf gingen. De dichter was inmiddels een verklaard tegenstander van de oorlog geworden.¹ Zijn cynisme treft hier ook de Britse vrouwen, die 'onderscheidingen vereren' en niet kunnen geloven dat een Brits soldaat in staat is om terug te trekken, murw geslagen door de verschrikkingen van de strijd. Ze denken dat er aan het front nog zoiets als ridderlijkheid bestaat en hebben waardering voor soldaten, ook als ze een verwonding hebben opgelopen. Maar dan wel op een 'betamelijke plaats', dus niet zoiets onfris als een afgerukte onderkaak, of een verminking van de geslachtsdelen.

Glory of Women

*You love us when we're heroes,
home on leave,
Or wounded in a mentionable place.
You worship decorations; you believe
that chivalry redeems the war's disgrace.
You make us shells. You listen
with delight,
By tales of dirt and danger fondly thrilled.
You crown our distant ardours
while we fight,
And mourn our laurelled memories
when we're killed.
You can't believe that British troupes
"retire"
When hell's last horror breaks them,
and they run,
Trampling the terrible corpses – blind
with blood.*

*O German mother dreaming by the fire,
While you are knitting socks to send
your son
His face is trodden deeper in the mud.*

Maar Sassoon had ongelijk! Een groot aantal vrouwen had wel degelijk oog voor de verschrikkingen van de oorlog. Zoals Margaret Postgate-Cole. Zij schreef in mei 1916 het gedicht *De Veteraan*.²

Een soldaat, blind geworden en verlaten, zit op een bankje in de zon. Uit een herberg komen een aantal rekruten die hem vragen stellen. Margaret Postgate-Cole legde haar gevoelens als volgt vast.

The Veteran May, 1916

*We came upon him sitting in
the sun,
Blinded by war, and left.
And past the fence
There came young soldiers
from the Hand and Flower,
Asking advice of his
experience*

*And he said this, and that,
and told them tales,
And all the nightmares of
each empty head
Blew into air; then, hearing us
beside,
"Poor chaps, how'd they
know what it's like?" he said.*

*And we stood there,
and watched him as he sat,
turning his sockets where they
went away,
Until it came to one of us to
ask
"And you're – how old?"
"Nineteen, the third of May."*

Meer nuances

Bij het uitbreken van de oorlog, in 1914, varieerden de gevoelens van de Britse vrouwen nogal. Enerzijds waren er die vurig hoopten op een klinkende overwinning van de superieure Britten op de 'Hunnen' – zoals de Duitsers gemeenzaam werden aangeduid – en hun bondgenoten. Er zijn nogal wat verblind oorlogs-zuchtige gedichten bewaard gebleven, die oproepen tot de grootst mogelijke inspanningen om de overwinning te behalen.

Bij de meeste vrouwen overheersten echter minder uitbundige, meer realistische, gevoelens. De soldaten werden uitgestuurd op een nobele missie om Engeland, ja zelfs de Westerse beschaving, te redden. Hun dood, onverhoopt maar niet altijd te voorkomen, zou een offer zijn dat men moest brengen. De poster met de bekende oproep *Women of Britain say – Go!* geeft nog het meest deze patriottische gevoelens weer.

Pas toen de slachting massaal werd en steeds meer soldaten verminkt terugkeerden, terwijl de stroom brieven met condoleances namens de legerleiding steeds maar toe nam, werd het aantal pacifistisch georiënteerde gedichten groter.

Patriottisch affiche dat beoogt de vrouwen onder druk te zetten om hun mannen als vrijwilliger te laten vertrekken.

Uit die latere fase van de oorlog is het gedicht van Madeline Ida Bedford, *De Taak van de Pastoor*.

Een geestelijke komt een jonge vrouw, zwanger bovendien, bezoeken na het tragische bericht van het overlijden van haar man door 'Duits lood'. De vrouw beklaagt zich onder meer dat een bedrieger een Victoria Cross (VC) voor grote dapperheid krijgt en een ander sterft aan het front. Het gedicht is geschreven in een soort dialect, om duidelijk te maken dat het hier om een vrouw uit het gewone volk gaat.

The Parson's Job

*What do you want
Coming to this 'ere 'ell?
Ain't it enough to know he's dead,
Killed by a bit o' German lead?
What! – the Lord means well?*

*I guess ye' are daft
He's one o' the good'uns, Jim;
Nature's gentleman, rough but true.
He didn't know how to sin,
But – what is that to you?*

*You make me sick.
Why should he die,
When forger White wins a V.C.
And criminal Kelly catches a spy?
That don't spell Justice to me.*

*Get out, or I'll strike you down.
I'm carrying his kid.
Do you call that fair?
Gawd – no wonder I wants to gib;
Our first-born, and his father – where?*

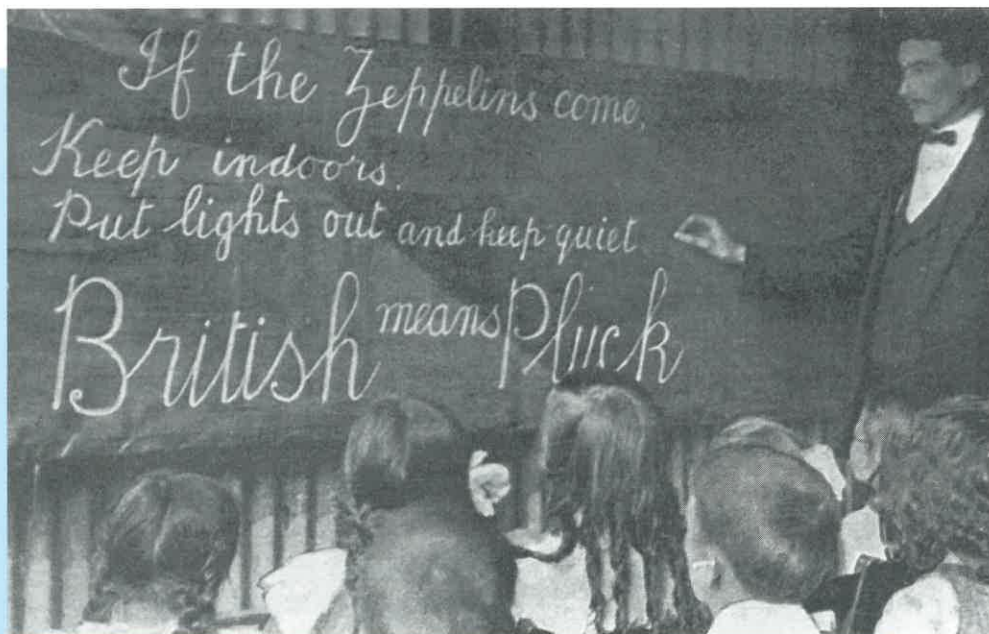
*You hold yer tongue.
What he said of our child
Ain't for you to be teaching me.
He called it 'Our little blossom wild'.
Why – can't yer let me be!*

*I hate your religion;
I don't want gold;
I only want my man.
What? It's in me to enfold
Jim in my babyland?*

*Gawd bless yer, Parson,
I'll try to think right
Upon my widowed way.
So Jim ain't quite out o' sight?
Teach me – ow – to pray.*

In het gedicht van Ruth Comfort Mitchell, *Hij vertrok als Soldaat*, leeft de schrijfster zich in in het lot van een jonge soldaat, Billy. Er waren maar weinig vrouwen in de onmiddellijke nabijheid van het front, maar door verhalen van verlofgangers en brieven van verwanten hadden velen een duidelijk beeld van de verschrikkingen daar. Het gedicht, waarvan hier het slot volgt, is een goed voorbeeld van een anti-oorlogsgeschrift. De beelden van ratten en kraaien, die afkomen op het lichaam van de zwaargewonde Billy, hebben een mate van realisme, die we vooral zien bij de mannelijke war poets, die werkelijk frontdienst deden.

Ruth Comfort Mitchell besluit haar gedicht met een vlamme protest tegen de oorlog in het algemeen, met woorden die Sassoon niet hadden mistaan. Niet de soldaten zijn de schuld van de oorlog, noch de regeringen, maar wij allen, mannen en vrouwen.

Londense schoolkinderen in 1915. De meester schrijft een waarschuwing op het bord: Als de zeppelins komen moet je binnenblijven, de lichten uitdoen en kalm blijven. BRITS betekent DAPPER.

He went for a soldier

(.....)
*There he lies now, like a ghoulish score of him,
Left on the field for dead:
The ground all around is smeared with the gore of him –
Even the leaves are read.
The Thing that was Billy lies a-dying there,
Writhing and a-twisting and a-crying there:
A sickening sun grins down on him –
Billy the Soldier Boy*

*Still not quite clear in the poor, wrung heart of him
What the fuss was about,
See where he lies – or a ghastly part of him –
While life is oozing out:
There are loathsom things he sees a-crawling there;
There are hoarse-voiced crows he hears a-calling there,
Eager for the foul feast spread for them –
Billy the Soldier Boy!*

*How much longer, O Lord shall we bear it all?
How many more red years? Story it and glory it all,
In seas of blood and tears?
They are braggart attitudes we've worn so long;
They are tinsel platitudes we've sworn so long –
We who have turned the evil's grindstone,
Borne with the hell called War!*

Oog voor de realiteit

De vrouwen die werkelijk de verschrikkingen van de strijd aan den lijve meemaakten, zaten vooral in de veldhospitals achter de linies, of in een van de vele ziekenhuizen ingericht in Engeland. Hier kwamen de soldaten om te revalideren. Zoals de jongen van zeventien, die heeft moeten jokken om als vrijwilliger te worden toegelaten. Zijn beide benen zijn verbrijzeld. De behandeling die hem het meeste pijn doet, is wanneer de verpleger (de "dresser") het verband komt wisselen. Eva Dobell schreef het gedicht *Bravour* vanuit haar eigen ervaringen als verpleegster.

Een andere verpleegster, Winifred M. Letts, meldde zich in 1915 als vrijwilligster in een ziekenhuis voor gewonde militairen in Manchester. In het gedicht

Screens verbaast zij zich, hoe afgestompt ze is geworden door het sterfen om haar heen. Opgeslokt in haar kaartspel laat ze de jongeman dood gaan; helemaal alleen tussen drie rode schermen. De Britse vlag ligt al klaar voor de militaire begrafenis.

Pluck

*Crippled for life at seventeen,
His great eyes seemed to question why:
With both legs smashed it might
have been
Better in a grim trench to die
Than drag maimed years out helplessly.*

*A child so wasted and so white,
He told a lie to get his way,
To march, a man with men, and fight
While other boys are still at play.
A gallant lie your heart will say.*

*So broke with pain, he shrinks in dread
To see the 'dresser' drawing near;
And winds his clothes about his head
That none may see his heart-sick fear.
His shaking, strangled sobs you hear.*

*But when the dreaded moment's there
He'll face us all, a soldier yet,
Watch his bared wounds with unmoved
air,
(Though tell-tale lashes still are wet),
And smoke his woodbine cigarette.*

Screens

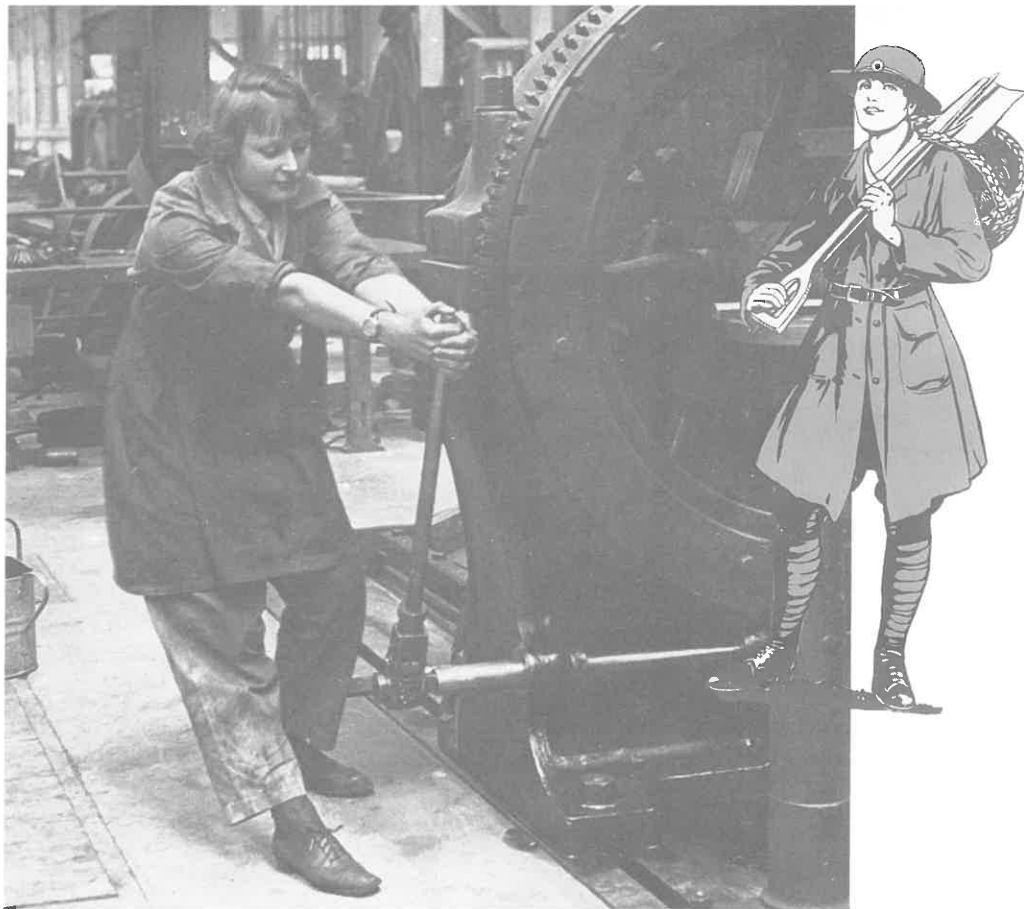
*(In Hospital)
They put the screens around his bed;
A crumbled heap I saw him lie,
White counterpane and rough dark head,
Those screens – they showed that he
would die.*

*They put the screens about his bed;
We might not play the gramophone,
And so we played at cards instead
And left him dying there alone.*

*The covers on the screen are red,
The counterpanes are white and clean; -
He might have lived and loved and wed
But now he's done for at nineteen.*

*An ounce or more of turkish lead,
He got his wounds at Suvla Bay;
They've brought the Union Jack to spread
Upon him when he goes away.*

*He'll want those three red screens no
more,
Another man will get his bed,
We'll make the row we did before
But – Jove! – I'm sorry that he's dead.*

Naarmate de oorlog langer duurde, gingen vrouwen steeds zwaardere beroepen uitoefenen. Een jonge vrouw aan een grote draaibank in een machinefabriek in Woolwich. Inzet: een 'Land Girl'. Het programma van de 'Women's Land Army' was zeer succesvol. In 1918 werkten 230.000 vrouwen, in dit uniform, op het land.

Veranderingen voor vrouwen

Er waren tijdens de Eerste Wereldoorlog veel vrouwen die zich, in de traditie van Florence Nightingale tijdens de Krimoorlog, aanmeldten als vrijwilligster in de verpleging; hetzij in Noord-Frankrijk, hetzij in het eigen land. Maar een nog veel groter aantal vrouwen nam werkzaamheden over, die de mannen achter hadden gelaten. Het gedicht *War Girls*, van Jessie Pope, gaat over de meisjes en vrouwen die je overal zag in beroepen, die vroeger uitsluitend door mannen werden uitgeoefend. De traditionele vrouwenkleding – het knellende ondergoed, lange rokken en rijglaarsjes – maakte plaats voor ruim zittende werkmansbroeken en -jassen.

In cartoons uit die tijd drijft men de spot ermee. Vrouwen, niet alleen gekleed als man, maar zich ook die houding aanmetend, en chefs die maar onwennig reageren op hun nieuwe employees.

War Girls

*There's the girl who clips your ticket for
the train,
And the girl who speeds the lift from floor
to floor,
There's the girl who does a milk-round in
the rain,
And the girl who calls for orders at your
door.*

*Strong, sensible, and fit,
They're out to show their grit,
And tackle jobs with energy and knack.
No longer caged and penned up,
They're going to keep their end up
Till the khaki soldier boys come marching
back*

*There's the motor girl who drives a heavy
van,
There's the butcher girl who brings your
joint of meat,
There's the girl who cries 'All fares,
please!' like a man,
And the girl who whistles taxis up the
street.*

*Beneath each uniform
Beats a heart that's soft and warm,
Though of canny mother-wit they show
no lack;
But a solemn statement this is,
They've no time for love and kisses
Till the khaki soldier boys come marching
back.*

De schrijfster besluit met de zin dat het voorbij zal zijn met dit werk, wanneer de mannen weer terugkeren. In werkelijkheid kwamen velen nooit meer terug. Een groot mannentekort in de leeftijd waarin een jonge vrouw een huwelijkspartner moest vinden, zorgde er voor dat velen ongetrouwd moesten blijven. Het gevolg daarvan was, dat een groeiend aantal vrouwen zich blijvend op de arbeidsmarkt ging richten. Zij keerden niet meer terug naar het gangbare patroon, dat in de vooroorlogse jaren voor hen zou zijn bepaald. De oorlogsjaren hadden hen en de maatschappij geleerd, dat een vrouw óók kon werken in traditionele mannenberoepen. Zij werden in de jaren twintig en dertig de eerste carrière-vrouwen.

Vrouwelijke war poets

De mannelijke war poets zijn zeer bekend en genieten in literaire kring een groot prestige. Gedichten van Wilfred Owen, Siegfried Sassoon, Isaac Rosenberg, Edmund Blunden kom je in de meeste bloemlezingen tegen. Vrouwelijke war poets zijn bijna onbekend. Dankzij een studie van Catherine Reilly, die jarenlang zocht in bundels en tijdschriften naar vrouwelijke dichters uit de oorlogsjaren, kunnen wij nu kennis nemen van hun werk. Terwijl Owen en Sassoon keer op keer herdrukt werden, raakte hún werk in de vergetelheid. De dichteres Teresa Hooley bijvoorbeeld, publiceerde het indrukwekkende *A War Film* in 1927. Daarna is het nooit meer opnieuw gepubliceerd.

Dankzij de door het feminisme geïnspireerde belangstelling voor activiteiten van vrouwen, ook in het verleden, ging men ook onderzoek doen naar de publicaties van vrouwen in het verleden.

Catherine Reilly nam het literaire werk van vrouwen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog onder de loupe. De bloemlezing die zij samenstelde, is getiteld *Scars upon my Heart*; naar een openingszin in een gedicht van Vera Brittain, dat opgedragen is aan haar broer. Op 1 juli 1916 raakte hij zwaar gewond aan het front in Noord-Frankrijk. Twee jaar later, op 14 juni 1918, schrijft ze dit gedicht; als herinnering aan die gebeurtenis. Een beetje profetisch, want vier dagen later sneuvelde kapitein E.H. Brittain aan het Italiaanse front. Het leiden van de Laatste Opmars, waarop Vera Brittain hoopte, was hem niet meer gegeven.

Het 'Cross' is het Military Cross; een onderscheiding verleend wegens dapperheid. 'Shrapnel' zijn de granaatscherven, die verantwoordelijk waren voor de grofste verminkingen.

To my Brother

(In Memory of July 1st, 1916)

*Your Battle-wounds are scars upon my heart,
Received when in that grand and tragic 'show'
You played your part
Two years ago,*

*And silver in the summer morning sun
I see the symbol of your courage glow -
That Cross you won
Two years ago.*

*Though now again you watch the shrapnel fly,
And hear the guns that daily louder grow,
As in July
Two years ago,*

*May you endure to lead the Last Advance
And with your men pursue the flying foe
As once in France
Two years ago.*

De vrouwelijke war poets kwamen vooral uit de hogere klassen en waren heel behoorlijk opgeleid. Vera Brittain (1896-1970) bijvoorbeeld, studeerde aan Somerville College in Oxford. Tijdens de oorlog gaf ze haar studie een tijdlang op, om als verpleegster te gaan werken. Na de oorlog hervatte zij haar carrière als schrijfster, journalist en universitair docent.

Het is opvallend dat deze schrijfsters zich niet keren tegen de mannen, die toch de oorlog uitvochten en, zeker als we de politici erbij betrekken, verantwoordelijk waren voor de lange duur en het grote aantal slachtoffers van het conflict. Eigenlijk zijn veel van deze oorlogsgedichten bijzonder traditioneel en benadrukken ze de rol van de moeder, of de echtgenote, die thuis afwacht of haar zoon, of echtgenoot, nog terug zal keren.

In het gedicht 'A War Film' van Teresa Hooley bezoekt een moeder een bioscoop waar, als trekpleister, journaalbeelden te zien zijn van de terugtocht naar Mons. De 'Old Contemptibles' zijn de gewone soldaten, die gedoemd waren te verrekken in het Niemandslaan. 's Avonds thuis krijgt de moeder

angstige visioenen, dat zij haar zoontje ook eenmaal af zal moeten staan voor een volgende slachting.

A War Film

*I saw,
With a catch of the breath and the heart's uplifting,
Sorrow and pride,
The "week's great draw" -
The Mons Retreat:
The "Old Contemptibles" who fought,
and died,
The horror and the anguish and the glory.
As in a dream,
Still hearing machine-guns rattle and shells scream,
I came out into the street.*

*When the day was done,
My little son
Wondered at bath-time why I kissed him so,
Naked upon my knee.
How could he know
The sudden terror that assaulted me?...
The body I had borne
Nine Moons beneath my heart,
A part of me....
If, someday,
It should be taken away
To war. Tortured. Torn.
Slain.
Rotting in No Man's Land,
out in the rain -
My little son....
Yet all those men had mothers,
every one.*

*How should he know
Why I kissed and kissed and kissed him,
crooning his name?
He thought that I was daft.
He thought it was a game
And laughed, and laughed.*

Conclusie

Het zou jammer zijn om de gedichten van vrouwelijke war poets te negeren; al hebben literaire uitgevers en samenstellers van bloemlezingen dat altijd wel gedaan. Voor de historicus gelden nu eenmaal andere argumenten, dan voor de kenner van literatuur. Relevant is of het gedicht gebruikt kan worden als bron; bij voorkeur één die vooral de jeugd aanspreekt.

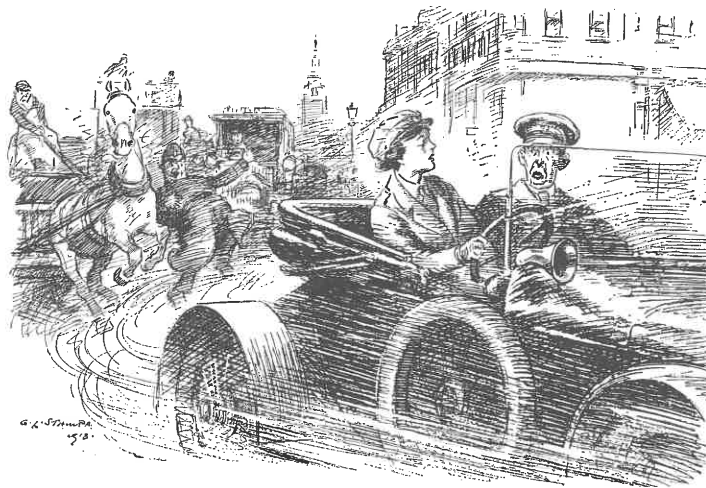
Gedichten van vrouwelijke war poets benadrukken nu eens heel andere aspecten van de Eerste Wereldoorlog. Wanneer we méér willen, dan alleen maar duidelijk maken, hoe erg de soldaten in hun loopgraven moesten lijden, en ook de verbinding willen leggen met de achterblijvers thuis, doen we er goed aan om ze in een les op te nemen. Bij geschiedenis ligt meestal de nadruk op de rol van de man in een situatie. Hier ligt een uitgelezen gelegenheid om de stemmen van vrouwen te laten doorklinken. Hun bezorgdheid over het lot van familie aan het front, hun angsten voor de toekomst; maar ook hun opgetogenheid over de ervaring dat de maatschappij alleen dankzij hen op gang kon blijven, zal de leerlingen zeker aanspreken.

Noten

1. Siegfried Sassoon, *The War Poems* (London 1983). Wie zich wil verdiepen in de metamorfose die Sassoon doormaakte – van oorlogsheld naar pacifist – kan beter Pat Barkers trilogie negeren en deel 2 van zijn autobiografie lezen: Siegfried Sassoon, *Memoirs of an Infantry Officer* (London 1997), oorspronkelijk uitgegeven in 1930.
2. De gedichten van vrouwen komen uit de bundel van C. Reilly, *Scars upon my Heart. Women's Poetry and Verse of the First World War* (London z.j. (1981)).

Gebruik in de klas

In spotprenten zijn vrouwen vaak het doelwit. De officier zegt tegen zijn chauffeuse: "Je had moeten stoppen; de politiemans wuifde met zijn hand." Zij antwoordt: "Ik ga nooit op zulke avances in."

Gedichten vormen prachtige bronnen, vooral wanneer het erom gaat de inleving van de leerlingen in het lot van soldaten en hun familie tijdens de Eerste Wereldoorlog te vergroten. De gedichten van de war poets zijn geschreven door mensen die erbij aanwezig waren en die gepoogd hebben hun emoties onder woorden te brengen.

Dat velen daarbij kozen voor een gedicht, ligt voor de hand. Het dwingt de schrijver de essentie van wat hij zag of voelde, weer te geven. Gedichten zijn meestal beperkt in omvang, maar groot wat hun lading betreft. De gedichten in dit artikel zijn allemaal in het Engels, maar ze bestaan ook in andere talen. Een interessant gegeven voor wie er een vakoverschrijdend project van zou willen maken, of 'oorlogsdichters' als profielwerkstuk wil opgeven.

De Engelse taal biedt de leerlingen niet zo veel problemen; ze zijn immers gewend aan poëzie in de vorm van songteksten en die zijn vaak net zo moeilijk.

De moeilijkheid van inhoud en taal moeten gepresenteerd worden als een uitdaging; leerlingen gaan daar graag op in. De meeste woorden kan men vinden in een woordenboek, maar een aantal begrippen zal de docent uit moeten leggen. Zo is een 'Woodbine' een sigaret van het merk dat algemeen werd gerookt door de soldaten; een 'Cross' is een hoge militaire onderscheiding voor dapperheid en een VC – het Victoria Cross – de allerhoogste en zelden verleende onderscheiding voor uitzonderlijke moed.

We moeten er bij de behandeling van de gedichten voor waken, om ze als een oefening Engels te zien. Je hoeft echt niet ieder woord te kennen, om het gedicht te begrijpen. Wanneer we het gedicht 'Pluck' als voorbeeld nemen: de jonge soldaat bekijkt met 'unmoved air' de wonden die de verpleger zojuist heeft vrijgemaakt. Dat hoef je niet te kunnen vertalen; je ziet het als het ware zó voor je.

Er bestaat veel literatuur over de Eerste Wereldoorlog. Wat betreft de rol van de vrouw daarin kan men gebruik maken van G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw. dl. 5 De twintigste eeuw* (Amsterdam 1993). Hieruit vooral het artikel van F. Thébaut, 'De Eerste Wereldoorlog; tijdperk van de vrouw of triomf van het seksuele verschil'.

Een oudere uitgave, maar beter bruikbaar voor de leerlingen, is de tiendelige serie 14-18 *De Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1975-1976). In band 4 is een opstel opgenomen 'In het korset van de oorlog', over de positie van de vrouw. Band 7 geeft onder de titel 'Hulp in nood' een aantal artikelen over de medische verzorging van de militairen.

Het recent verschenen boek van Joyce Marlow bevat een schat aan brieven, dagboekfragmenten en krantenstukken door vrouwen, die vertellen over de diverse activiteiten en problemen tijdens WO I.

Werkvormen

Eerste officier (met nauwelijks verholen jaloezie): "Wie is die – eh – knul met jouw zus?"
Tweede officier: "Wel, dat is mijn andere zus!"

16

Er zijn verschillende werkvormen met poëzie mogelijk. Hier volgen enkele suggesties. Natuurlijk kunt u er ook uw eigen creativiteit bij gebruiken.

– Ter illustratie

De stof uit het boek wordt behandeld. Enkele anekdotes kunnen dan verhelderend werken; in dit geval kiezen we voor een werk van een war poet. Men kan het gedicht gewoon voorlezen, waarbij de leerlingen van een tevoren verspreid stencil meelesen. Als verwerking kan dan een leergesprek volgen, waarbij de docent vragen stelt over de inhoud van het gedicht.

– Als verwerking

Na een serie lessen over het ontstaan en verloop van de oorlog, waarbij natuurlijk ook het leven in de loopgraven ter sprake komt, krijgen de leerlingen een aantal bronnen. In dit geval gedichten van mannen en vrouwen die erbij aanwezig waren. Bij de gedichten zijn een aantal vragen afgedrukt. Is het een betrouwbare bron? Waarom denk je dat? Wat wil de schrijver zeggen? Waarom heeft hij het geschreven? Enzovoort.

– Als groepsopdracht

De klas wordt verdeeld in groepjes van drie of vier. Elk groepje krijgt een ander gedicht. De opdracht is om de anderen

iets over hun gedicht te vertellen. De bedoeling van de schrijver. Iets over de achtergrond van de auteur. (De meeste bundels geven een korte biografie van de dichters, waarvan werk is opgenomen.)

Ieder groepje kiest uit zijn midden een voorlezer. Bij de presentatie van de groepsopdracht deelt het groepje zelf hun gedicht uit; dan wordt het voorgelezen. Een of twee groepsleden geven ten slotte hun toelichting. De andere leerlingen mogen vragen stellen. Wanneer men er het tempo een beetje inhoudt, kan dit allemaal in één les geschieden. Van groot belang is een geïnteresseerde sfeer in de klas, al wil de motivatie van een cijfer ook wel eens helpen.

– Als onderzoek

In dit geval is onderzoek opgevat als het zelf, aan de hand van werk van dichters, op zoek gaan naar informatie over de Eerste Wereldoorlog, waarbij de docent slechts helpt – informatie geeft – wanneer de leerling er zelf niet goed uit komt. De informatie kan gevonden worden in het handboek, in monografieën over de oorlog en zelfs via Internet.

Onderzoek kan natuurlijk heel goed in de vorm van groepswork worden gedaan, al is dat niet echt nodig. In de praktijk gaat het werken met groepjes

van twee of drie veel beter, bijvoorbeeld omdat je dan niet vijftig keer hoeft uit te leggen wat 'No Man's Land' is. Ieder blijft wel verantwoordelijk, voor wat hij inlevert.

De leerlingen krijgen een aantal gedichten (tussen vijf en tien) over de oorlog; zowel van frontsoldaten als van vrouwen aan het thuisfront. Bij de gedichten horen onderzoeksvragen, die de docent erbij kan geven, maar die de leerlingen ook zelf mogen bedenken. In ieder geval gaat het erom dat de leerlingen informatie uit de gedichten halen én dat ze er de historische context bij zoeken.

Er moet dus een aantal handboeken, en ander informatiemateriaal, aanwezig zijn. (Via Internet kan men zelfs alle VC-dragers vinden!).

Het onderzoek wordt op schrift gesteld, voorzien van een inleiding over de Eerste Wereldoorlog en ingeleverd.

Op een Britse school in Noord-Ierland zag ik zelfs leerlingen, die het gedicht *Dolce et Decorum* van Sassoon opvoerden zonder erbij te spreken. De kinderen liepen werkelijk kromgebogen als uitgeputte soldaten terug naar de achterste linies, zetten denkbeeldige gasmaskers op en schuidden voor een bombardement, terwijl een medeleerling het gedicht voorlas.

Uitknipplaten, een herdruk van speelgoed met een feministische tint uit de Eerste Wereldoorlog, zijn onder de titel 'Women at War' uitgegeven door het Imperial War Museum in Londen.

Werkopdracht

Lees het volgende gedicht. Het is geschreven door Katharine Tynan (1861 - 1931). Zij had twee zonen in het leger, die de oorlog overleefden. Zelf werkte Katharine Tynan als verpleegster.

Joining the Colours

(West Kents, Dublin, August 1914)

*There they go marching all in step so gay!
Smooth-cheeked and golden, food for shells and guns.
Blithely they go as to a wedding day
The mother's sons*

*The drab street stares to see them row on row
On the high tram-tops, singing like the lark.
Too careless-gay for courage, singing they go
Into the dark.*

*With tin-whistles, mouth-organs, any noise,
They pipe the way to glory and the grave;
Foolish and young, the gay and golden boys
Love cannot save*

*High heart! High courage!
The poor girls they kissed
Run with them: they shall kiss no more, alas!
Out of the mist they stepped –
into the mist
Singing they pass.*

'Joining the Colours' betekent soldaat worden. 'Gay' was in die tijd nog gewoon 'blij'. Een 'tin-whistle' is een Ierse fluit. 'Smooth-cheeked' is een jongeman, voordat zijn baardharen doorkomen; hij is dus nog erg jong.

De andere woorden kun je wel in een woordenboek vinden.

Beantwoord nu de volgende vragen, met behulp van je handboek:

1. Wanneer is het gedicht geschreven? Welke politieke en militaire gebeurtenissen speelden zich in die maand af?
2. Hoe was in het algemeen de houding van de mensen bij het horen van het nieuws dat de oorlog was uitgebroken? Vind je dat ook in dit gedicht terug? Hoe dan?
3. Denkt de schrijfster hetzelfde als de meeste mensen? Bewijs dat met twee regels uit het gedicht.
4. Stel je voor dat je daar in Dublin langs de weg hebt gestaan. 's Avonds kom je thuis en schrijf je een stuk in je dagboek. Wat zou jij schrijven?

(Uit: Kleio 1999/2, blz. 17.)

De afdeling Nederlandse Geschiedenis

van het Rijksmuseum

NEDERLANDSE
GESCHIEDENIS
RIJKSMUSEUM
AMSTERDAM

Jan van Oudheusden en Hans Pols

Museumnieuws

18

Het stokje van Oldenbarneveldt, de boekenkist van Hugo de Groot, het schilderij 'Waterloo' van Jan Willem Pieneman: ze behoren tot de iconen van ons nationale verleden. Naar het Rijksmuseum ga je weliswaar voor de Hollandse Meesters, maar wie kent niet ook de afdeling Nederlandse Geschiedenis? Die afdeling onderging onlangs een grondige renovatie. Kleio liet zich rondleiden door conservator Kees Zandvliet.

Fragment van het schilderij 'Retourvloot van de VOC op de rede van Batavia', van Albert Cuyper.

Wie via de linkeringang het Rijksmuseum binnengaat en voorbij de garderobe op de begane grond recht door loopt, belandt al snel in de grote zaal van de afdeling Nederlandse geschiedenis. Rechts in de hoek staan al sinds 1971 de vertrouwde scheepsmodellen te prijken, naast de Nova Zemblacollectie. Recht vooruit is de maquette van het beleg van Den Bosch. Achterin hangen nog steeds de grote schilderijen die de sfeer van ons koloniale verleden oproepen. Willem de Zwijger, Maurits, Frederik Hendrik en de andere Oranjes zijn ook weer van de partij.

Wie zich de oude opstelling van de collectie herinnert kan vaststellen dat heel veel voorwerpen nog op de 'oude' plek te vinden zijn. Toch is er van een heel nieuw concept uitgegaan. Het publiek wordt nu van het begin tot het eind door het historieverhaal heen gedragen. Op tekstpanelen staat de begininformatie van elk hoofdstuk. Het geografisch kader wordt ook per hoofdstuk aangegeven.

In grote lijnen komt het verhaal op het volgende neer: de politiek-staatkundige geschiedenis van ons land, van de Opstand tot nu.

Die geschiedenis valt uiteen in onderliggende patronen, zoals de economie, de landinrichting, de overzeese expansie, de rol van de Oranjes, sociale aangelegenheden en oorlog te land en ter zee.

Dit zijn traditionele verhaallijnen. Maar er valt nu meer nadruk op de sociaal-economische aspecten en de landinrichting. Daarnaast is er veel meer aandacht voor contacten tussen Nederland

en het buitenland. Surinaamse Nederlanders konden hier tot voor kort weinig van zichzelf terugvinden. Dat is nu verbeterd.

Het eerste dat opvalt is, dat men de geschiedenis van ons land pas laat aanvangen met het einde van de Middeleeuwen. Het schilderij 'Sint-Elizabethsvloed' vormt het eerste object. Wat is er met de Middeleeuwen gebeurd, die voorheen in de beginzalen te zien waren? We vragen het aan conservator, dr. Kees Zandvliet, die zo vriendelijk is om met ons door de afdeling te wandelen en tekst en uitleg te geven.

'We hebben om pragmatische redenen de Middeleeuwen eraf gelaten. Over een jaar of vier gaat dat weer veranderen. Dan komt er een totaalplan, en komt die periode wellicht terug. Nu houden we ruimte over voor wisseltonstellingen. Bepaalde vaste stukken zoals het plafond van Mary Stuart en het achtersteven van de 'Royal Charles' kunnen niet weg van hun vaste plek. We zouden dan vastlopen. De Middeleeuwen zitten nu even in de koelkast. De Elizabethsvloed vormt nu de opstap naar het zestiende-eeuwse Nederland.'

Waarom heeft het museum de uitstalling van traditionele objecten zoals die Royal Charles, en het schilderij 'Waterloo' gehandhaafd? De Engelse zeeoorlogen worden in het geschiedenisonderwijs amper nog behandeld en ook Napoleon komt er tegenwoordig bekaaid van af.

Zandvliet: 'Als museumproducent moet je inderdaad soms durven snijden. Maar, zoals Van Deursen zegt: "Je moet recht doen aan de doden". Zo vinden wij: Je moet recht doen aan de objecten, en er is nu eenmaal een aantal items waar je niet aan voorbij kunt. We wilden niet vanuit punt nul beginnen. Andere objecten zijn wel verdwenen. Maar neem de Elizabethsvloed, dat schilderij is uitermate belangrijk. Wie ben je, om zo'n werk voor een aantal jaren in het depot te zetten?'

Ensembles

Objecten op zich zijn niet erg mededeelzaam. Buitenlanders begrepen er sowieso niets van, want er was geen Engelse tekst bij de tentoongestelde stukken.

Zandvliet: 'Wij willen met de nieuwe opstelling een verhaal vertellen.

Kees Zandvliet:

"Als museumproducent moet je soms durven snijden."

Daarom hebben we gekozen voor ensembles. Dus: groepjes maken van objecten samen met schilderijen. De Royal Charles op zich zegt niets. Maar aan de hand daarvan kun je wel het verhaal vertellen van de economische getinte oorlogen met Engeland.'

Een voorbeeld van zo'n ensemble is een schilderij van de slag op het Haarlemmermeer, waarvóór een kanon ligt opgesteld, dat bij de drooglegging van het meer tevoorschijn is gekomen. Even verderop zien we een bekend portret van een commandant van de VOC-retourvloot, maar nu in combinatie met enkele objecten zoals zilverwerk van Bataviase smeden.

Deze opstelling biedt een driedimensionaal doorkijkje. Zo heeft de half-Japanse dochter van een Nederlandse commandant op Decima op een schilderij een ivoren juwelenkistje op haar schoot; precies zo'n type kistje staat er nu ook vlak vóór. Het springt als het ware uit het schilderij naar voren.

Er is ook heel wat veranderd aan de opstelling van de schilderijen ten opzichte van elkaar.

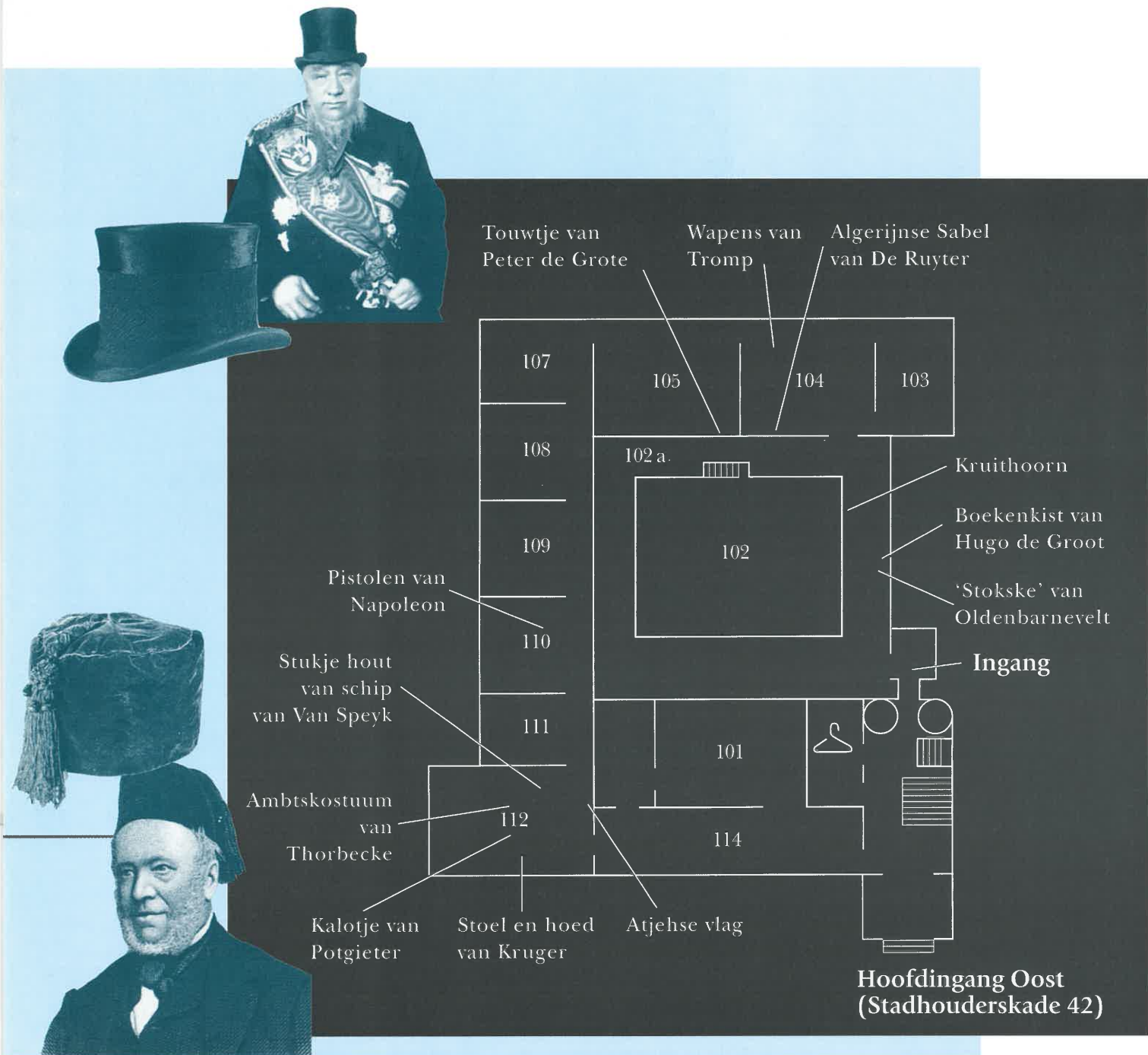
Zandvliet: 'De schilderijen van de grote zaal hingen in de oude opstelling zodanig, dat je een esthetisch verantwoord geheel kreeg. Dat getuigde dus van een niet-verhalende, objectgerichte benadering. Om te zien was het prach-

tig, maar als verhaal klopte het niet: de bezoeker ging van Oost-Indië naar West-Indië en weer terug. Nu begint het verhaal bij de eerste schipvaart en loopt het chronologisch door. De esthetiek is nog steeds belangrijk, maar het moet wel functioneel zijn. Er is ook sterk voor gekozen om de objecten de ruimte en de rust te geven om ze te laten spreken'.

Een van de effecten van de nieuwe opstelling is, dat je veel meer staaltjes ontdekt van interculturele uitwisseling en beïnvloeding. Goudse pijpen passen in Japanse lakwerkdoozen of in Ceylonese ivoeren dozen.

Men wilde ook meer aandacht besteden aan de rol van de West-Indische Compagnie bij de slavenhandel. Dat verhaal wordt verteld aan de hand van een portret van Johan Maurits, gouverneur van Brazilië. Hij staat erop met zijn huisslaaf. Objecten van het slavenfort Elmina zijn er ook. Maar van nagemaakte rammelende kettingen, brandmerk-ijzers of maquettes van slavenforten wilde Zandvliet niet weten. Dat soort voorwerpen acht hij te weinig authentiek. Geen replica's dus, en geen facsimiles. Als andere musea daarvoor willen kiezen, moeten zij dat zelf weten. 'Het publiek in het Rijksmuseum heeft het recht op authenticiteit.'

Het scheepsmodel van de William Rex

in de grote zaal staat daar dan ook, omdat het uit de Gouden Eeuw stamt. Het werd gemaakt in opdracht van admiraal Evertsen.

Historische sensatie

Een voorbeeld van de nieuwe inzichten wordt geleverd door de beide schaalmodellen van windmolens. Voor de oude beheerders van het Rijksmuseum was zo'n bouwseltje slechts volkskunst, en geen topkunst. Dit soort voorwerpen werd al gauw overgedaan aan het volkskundig museum, zoals een scheepskanon thuishoorde in het legermuseum. Nu zijn de authentieke molenmodellen uit de zeventiende eeuw echter teruggehaald uit het Zaandamse museum. Zij werden indertijd gemaakt ter ondersteuning van een octrooiaanvraag en hebben dus een duidelijke functie vervuld bij de landinrichting. Daarom kun je het gevoel

krijgen dat het verleden direct tot je spreekt.

Het begrip 'historische sensatie' van Huizinga dringt zich op. De kijker voelt opwinding door de onmiddellijke aanraking van relictten uit het verleden. De beroemde historicus heeft zelf flink in de clinch gelegen met de toenmalige directeur van het Rijksmuseum. Huizinga vond dat de goede man te ver ging met het onderscheid tussen kunst en volkskunst, en dus te veel waardevoels van de hand deed. Eén zo'n sensationeel object is natuurlijk de boekenkist waarin Hugo de Groot van Loevestein ontsnapte. Vroeger stond die kist in een tussenhalletje. Nu is hij meer centraal geëxposeerd, naast het stokje van Oldenbarneveldt. Daarvan hangen er zelfs twee. Het ene stokje stond altijd al in het Rijks-

museum. Het andere is afkomstig uit de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam; de zoon van Oldenbarneveldt heeft dit exemplaar gedocumenteerd nagelaten.

Is dat niet inconsequent?, vragen we. Hier hangen dus toch dingen die niet authentiek zijn, want er is maar één stokje het echte, en ook van de boekenkist bestaan trouwens meer exemplaren.

Zandvliet: 'Wij weten nu zeker, dat één van de twee stokjes niet echt is, maar welke het onechte is, weten we niet. Dat is hetzelfde debat als over de vraag welk schilderij nu echt aan Rembrandt kan worden toegeschreven en welk bij nader inzien niet. Dat debat gaat altijd door. Met die twee stokjes kunnen we nu het verhaal vertellen van wat echt is en wat onecht, net als bij relieken.'

Zeehelden

'Macht op Zee' is de nieuwe naam voor de oude zaal 'Zeehelden'. Nu valt de nadruk op het feit dat de vloot de rol had van bescherming van handel en visserij. Daarom hangt een schilderij over die handel nu meer centraal. In de Royal Charles-zaal wordt onder de imposante trofee, de spiegel – de achterkant – van het Engelse vlaggeschip dat in 1667 het onderspit delfde tegen De Ruyter, de tocht naar Chatham beter uitgelegd dan voorheen. De hangmat van Cornelis de Witt hangt er ook.

Eind jaren zestig werden hier alle schilderijen uit hun mooie oude lijsten gehaald en in sobere donkerbruine houten lijsten verpakt.

Zandvliet: 'Ik kan me daar nog kwaad om maken. Gelukkig komen geleidelijk alle oude lijsten weer terug.'

In de kleinere zalen springen diverse nieuwe objecten in het oog, zoals de voetafdruk van Willem III toen die in 1688 voet aan wal zette in Brixham. Dat is een historisch reliëf. Of neem Zuid-Afrika. Dat was rond 1970 een belast onderwerp. Het werd geschuwd. Nu niet meer. Daarom zien we onder meer de Khoikhoi met de pijp die ze maakten naar Nederlands model. Ze roken de tabak die door de VOC is geïmporteerd. Over interculturele uitwisseling gesproken.

Datzelfde is ook af te lezen van het schaalmodel van Decima, dat nu wat hoger opgesteld staat en daardoor beter zichtbaar is.

Verderop staan enkele fraaie negentiende-eeuwse diorama's van Suriname: een bosnegerdorp, een indianendorp en een plantage.

De eenwording van Nederland vanaf de Bataafs-Franse tijd wordt treffend toegelicht door negen grote etsplaten

van de eerste nationale kaart van Nederland. Alle slootjes van Nederland lijken er wel op te staan. Telegrafie, nationale munt, metriek stelsel, moderne wetgeving voegen het hunne aan dit verhaal toe.

Er zijn zo'n honderdvijftig objecten bijgekomen, maar helaas is er ook wel het een en ander gesneuveld, onder meer het bekende pafferige staatsieportret van keizer Napoleon. Daar staat tegenover dat er kortgeleden een portret van onze eerste koningin, Hortense de Beauharnais, is aangekocht. Het schilderij 'Waterloo' van Pieneman is nu veel beter belicht. Weliswaar blijft alle aandacht gericht op de overwinnaar Wellington en de gewonde prins van Oranje, maar nu kun je toch ook Napoleon zelf beter herkennen aan de horizon.

De zaal met voorwerpen uit de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw was tien jaar geleden al aangepakt, en is nu niet veranderd. De troon van Willem III en Wilhelmina valt te bezichtigen. Er is ook nog een ruimte voor tijdelijke tentoonstellingen: op het moment de staatsregeling van 1798; in mei/juni is er een expositie over de vredesconferentie van 1899 en van september tot november een over het kinderwetje van Van Houten. Dit soort tijdelijke exposities maakt het mogelijk authentieke documenten te tonen. De vaste collectie-twintigste eeuw moest voor die tijdelijke expositieruimte plaatsmaken. Dat is wel erg jammer.

Ten slotte

Het blijft moeilijk te accepteren dat én de vroegste én de meest recente geschiedenis van ons land wegens gebrek aan expositieruimte nu voor jaren in de ijskast zijn gezet. Het portret-in-schelpjes dat een dankbare 65-

Er zijn een aantal themapakketten ontwikkeld, die informatie geven over een bepaald onderwerp, telkens voorzien van een aangepaste plattegrond.

Er kan een diaset bij geleverd worden. De pakketten zijn gratis, de diaset kost f 10,-.

De thema's zijn: 'Nederland wordt een natie', 'Voorwerpen met een verleden', 'Nederland en de wereld', 'Het Huis van Oranje', 'Nederland voert oorlog' en 'Nederland ter zee'.

Ook is er een speurtocht gemaakt voor scholieren van 10 tot 15 jaar. Deze is, net als de themapakketten, gratis aan te vragen bij de afdeling Educatie/Herman van Gessel, tel. 020-6747182, of schriftelijk bij de afdeling Publiciteit, Postbus 74888, 1070 DN Amsterdam.

Voor informatie naar verdere mogelijkheden en de kosten daarvan kunt u terecht bij de afdeling Publiciteit: tel. 020-6747 171/172, fax: 020-67470001, e-mail: pressoffice@rijksmuseum.nl

plusser van vaders Drees vervaardigde, missen we heerlijk. Een ander, blijkbaar vergeten, hoofdstuk is dat van de generaliteitslanden. Enkel één zinnetje bij de maquette van Den Bosch herinnert daaraan. Dat is te weinig om de bezoeker over het traumatische verleden van de zuidelijke gewesten in te lichten.

Per saldo levert de herinrichting van de afdeling Nederlandse Geschiedenis echter winst op. De objecten spreken nu meer tot de bezoeker en versterken door de 'ensembles' elkaars zeggingskracht. Docenten kunnen hun leerlingen meer doelgericht het museum insturen, voorzien van concrete opdrachten. Wel doet de docent er goed aan eerst zelf een kijkje te nemen en de talrijke mogelijkheden te verkennen. Onderwerpen als maritieme en koloniale geschiedenis, economisch bedrijf, gezinsleven, eenwording van Nederland, Tachtigjarige Oorlog zijn dusdanig ruim geïllustreerd, dat wellicht niet alles in één klassenbezoek gepropt kan worden.

**Confessionele groepen op het breukvlak
van twee eeuwen**

Jan Bank

De onzichtbaarheid van de godsdienst

Dit artikel is gebaseerd op de voordracht van prof.dr. J.Th.M. Bank tijdens de nascholingsdag in Leiden, 19 september 1998, over het nieuwe eindexamenonderwerp 'Nederland 1880 - 1919'. Aan de hand van recente literatuur ondergraaft hij enkele stellingen van de stofomschrijvingscommissie.

22

De titel van mijn voordracht luidde: 'Een nieuwe eeuw. Nieuwe verhoudingen? Confessionele groepen op het breukvlak van twee eeuwen.' Deze woordkeuze is gedaan door anderen, de organisatoren van de nascholingsdag, die hem ontleenden aan de commissie, die de *Regeling van onderwerpen van het centraal examen geschiedenis en staatsinrichting 2000* heeft geformuleerd.

Ik neem de verantwoording ervoor op mij en ik ben de commissie eigenlijk erkentelijk voor haar terminologie want zij geeft daarmee bedoeld of onbedoeld aanleiding om zulke begrippen opnieuw tegen het licht te houden en tegelijkertijd een onderscheid te maken tussen bestaande kennis en opvattingen enerzijds en nieuwe inzichten uit eigen of andermans onderzoek anderzijds.

De grote lijnen

De commissie heeft op wat zij noemt 'confessionele groepen' en op verzuiling een zienswijze, die nu ruim een decennium oud is en intussen ook gerespecteerd. De boeken, waarnaar zij

in dit kader verwijst, zijn van 1983, Stuurmans dissertatie, respectievelijk 1985, de bloemlezing over verzuiling van Hans Blom en C.Misset, waarmee het Amsterdamse verzuilingsonderzoek destijds werd geopend.

Uiteraard is een tekst van een stofomschrijving, waarin de problematiek van de verzuiling moet worden samengevat en verdicht in een aantal niet voor tegenspraak vatbare leerdoelen, niet direct een adequate parafrase op de genoemde literatuur. Maar de grote lijn in een vooral politiek-historische of politicologische benadering van dit fenomeen is ook die van beide boeken. In de paragrafen, waarin de commissie de 'emancipatie van confessionele groepen' bespreekt, overheerst immers de politieke en sociale dimensie. Achterstand en machtsvorming staan voorop met het oog op zowel politieke partijen als maatschappelijke organisaties, in het bijzonder de vakbonden.

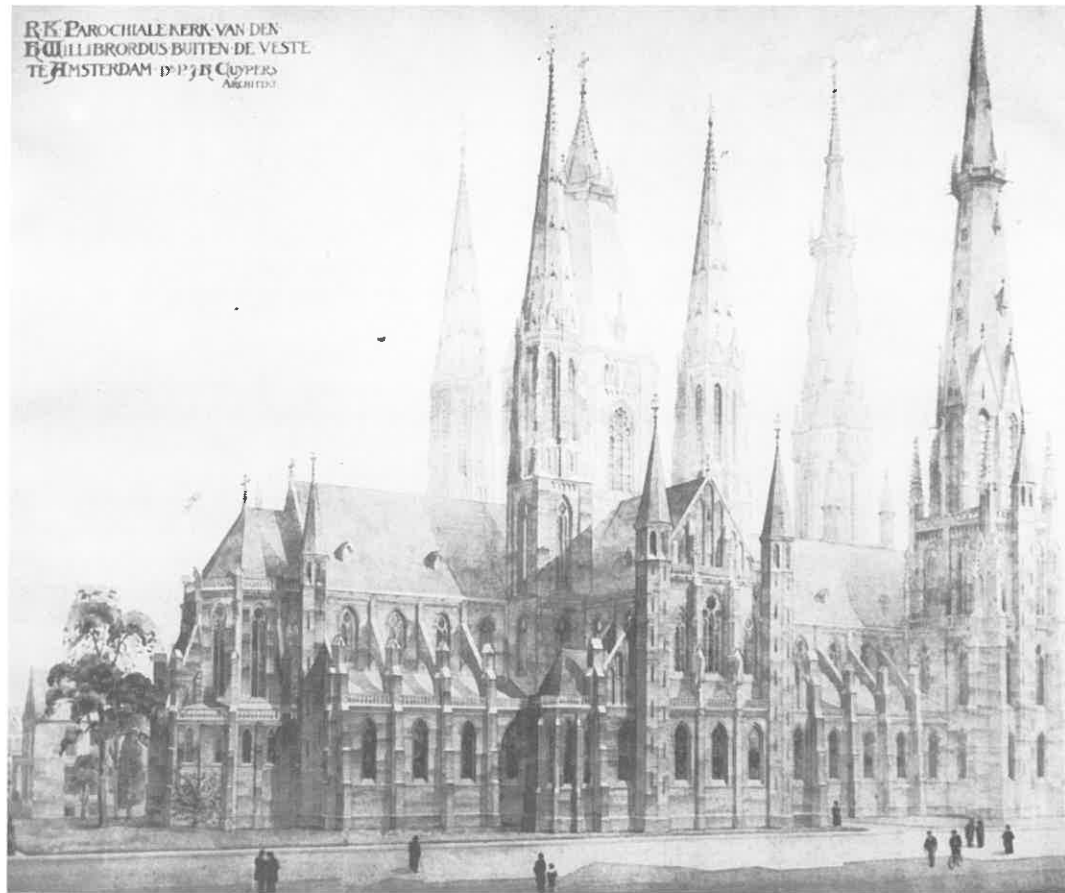
Het betoog mondt uit in een casus, een korte behandeling van de zedelijkheidswet, die de confessionele coalitie in 1911 in de persoon van de minister van Justitie, Regout, had ingediend. Is deze wet een keerpunt in de maatschappelijke verhoudingen, zo vraagt de commissie zich hardop af.

Nuancerings

Ik sta even stil bij wat Stuurman en Blom verstaan onder verzuiling. De eerste schreef de studie *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*. Het is een boek met een stempel van politiek en maatschappelijk conflict. Verzuiling was een vorm van sociale controle, waarbij "de materiële belangenstrijd van christelijke arbeiders ondergeschikt werd gemaakt aan de maatschappelijke en politieke strategieën van de kerken en de confessionele fracties van de heersende klasse". Het ontstaan ervan is daarnaast ook te zien als "de vorming van een netwerk van interventiemechanismen in de gezinnen en 'daarbuiten' die de seksualiteit reguleren en de verhoudingen tussen mannen en vrouwen normeren".

Verzuiling was in zijn analyse overigens het onbedoelde en onvoorziene resultaat van zulke strategieën want hij wijst een finalisme, een doelgericht proces, van de hand.

Nieuwe sociale bewegingen zoals het socialisme en het feminisme werden bestreden met politieke en sociale machtsvorming van de kant van de orthodox-protestantse en katholieke elites. Op deze wijze konden ook het klassenconflict en het sekseconflict in eigen kring worden beslecht.

Ontwerp van Cuypers voor de Willibrordus 'buiten de veste' in Amsterdam-Zuid. Zóveel torens zijn er nooit gekomen, maar het was duidelijk een monument van emancipatie.

Daaruit werd een sociaal-politiek systeem geboren, dat rond 1920 een zekere stabiliteit en stevigheid verworven had. Stuurman spreekt overigens niet van zuilen maar van vier grote maatschappelijke blokken: de rooms-katholieke zuil, de protestants-christelijke zuil, de socialistische beweging en de liberaal-vrijzinnige sfeer.¹

De historicus Blom was, toen hij het verzuilingsonderzoek introduceerde, vooral geïnteresseerd in het ontstaan van dat stelsel. Verzuildeheid is in zijn interpretatie een veelzijdig fenomeen, dat zowel sociale controle als emancipatie of de vorming van subculturen kan inhouden en dat ook niet bij voorbaat uitsluitend in vieren kan worden onderverdeeld.² Het onderzoek naar het begin van wat later vanaf 1918 verzuildeheid zou worden, dus naar verzuiling als een historisch proces, werd gesplitst in een aantal lokale studies. Het Amsterdamse project heeft intussen een zestal dissertaties opgeleverd, waarin plaatsen als Woerden, Hoorn, Naaldwijk en Harderwijk aan de orde komen. In een van de studies zijn Tiel en Winschoten onderzocht en met elkaar vergeleken.³

In 1995, tien jaar na het begin van het Amsterdamse verzuilingsonderzoek, werd de balans opgemaakt in een recensie-artikel van collega Piet de Rooy in de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*.⁴ Het resultaat van de zes lokale studies is in zijn ogen een vergroting van het begrip verzuiling. Want de bestaande verklaringen zijn noch verworpen noch bevestigd. Alle beweringen over verzuiling blijken wel enigszins waar, maar anderzijds zouden stellige opvattingen op hun beurt moeten worden genuanceerd.

De Rooy spreekt in zijn recensie over een drietal wensen, die aan het onderzoek kunnen worden ontleend. Er moet meer nadruk worden gelegd op fasering, waarbij er wellicht een onderscheid zou kunnen worden gemaakt tussen een vroegere verzuiling enerzijds, die vooral gebaseerd is op een specifiek kerkelijk conflict en kerkelijke pluralisering, en een late verzuiling anderzijds, die samenhangt met de industrialisatie en de opkomst van het zogeheten arbeidersvraagstuk. Ook moet er worden aangenomen, in aansluiting op wat Stuurman heeft betoogd over de specifieke dimensies van de godsdienst en van haar institu-

tionalisering, en wat Hans Righart heeft gezegd in zijn comparatieve studie van de katholieke verzuiling, dat iedere bevolkingsgroep een eigen geschiedenis van verzuiling doormaakt met eigen typerende vormen van voortgang en stagnatie.⁵

Ten derde moet verzuiling worden ontleed als een multidimensionaal proces, dat zowel een streven naar emancipatie bevat als ook een behoud van eigen identiteit; zowel een verscherping van de sociale controle als de vernieuwing van een oude traditie van de elite om te schikken en te plooiën.

Nieuwe dimensies

Eén onderwerp uit De Rooy's bespreking wil ik er nog uit lichten. Hij wijst erop, dat in de zes studies het belang van de zogeheten levensverhoudingen in de negentiende eeuw veel sterker naar voren is gekomen. Het was niet de bedoeling, maar achteraf ook allerm minst verwonderlijk dat de eerste dissertatie, de studie van Rob van der Laarse over Woerden, de lezers de kerkbanken indreef en langdurig vasthield in consistoriekamers.

"En daarna werd het boek na boek bevestigd. In het dagelijks leven was religieuze verdeeldheid van groot belang en werd dat zelfs in toenemende mate, aangejaagd door de inter- en intra-kerkelijke verdeeldheid: politiek was voor velen kerkelijke politiek."

Het belang van de levensovertuiging is

dermate overtuigend aangetoond, aldus De Rooy, *"dat het wat merkwaardig is dat daar in de geschiedschrijving al niet veel meer aandacht aan is geschonken. Wellicht valt dat te verklaren uit het feit, dat geschiedschrijving vooral een liberale professie was, met teveel oog voor de staatsrechtelijke scheiding tussen kerk en staat en te weinig oog voor wat we gemakshalve maar even aanduiden als de gewone mensen."*

Aandacht

Ik voeg er een andere verklaring aan toe. Het lijkt wel alsof met een toenemende ontkerkelijking en secularisatie in Nederland ook onder historici de wetenschappelijke aandacht voor godsdienst terugloopt. In ieder geval is er, althans onder beoefenaren van de contemporaine geschiedenis, geen vanzelfsprekende interesse voor de institutionele aspecten van het christendom noch voor de tijdgebonden ontwikkelingen van geloofsbeleving, thema van een collectieve mentaliteit.

Laat ik één voorbeeld geven. In de studie naar veranderingen in het politieke leiderschap en in de politieke cultuur rondom 1900 spelen Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Abraham Kuyper en misschien ook Herman Schaepman een hoofdrol. Dat de eerste een lutherse predikant is geweest, de tweede een hervormde en dat de derde een rooms-katholiek priester was, wordt wel steeds vermeld maar is als

feit en gelijkenis geen onderwerp van specifieke interesse. Waarom speelden eigenlijk geestelijke ambtsdragers of ex-ambtsdragers deze politieke hoofdrol?

Sinds enige tijd zijn de ambtsdragers in de christelijke kerken intussen wel een thema van onderzoek, zij het voorlopig nog alleen in tijdschrift of jaarboek.⁶ De predikanten en de priesters maar ook de vrouwelijke collegae, speciaal de nonnen, komen in zicht; hun herkomst, hun opleiding, hun professionele optreden en status. Het gaat om een klerikale elite, die zeker ook in de periode rondom 1900 in de reformatorische kerken en in de katholieke leiding gaf in godsdienstbeleving zo goed als in politieke oriëntatie. En waarom zouden we de rabbijnen en hun invloed op de joodse gemeenschap daarbij vergeten?

Dominees en domineeskinderen zijn een frequent verschijnsel in het intellectuele Nederland van de negentiende eeuw. Sommigen van hen staan aan het begin van het socialisme zoals Domela Nieuwenhuis of Willem Banning. Anderen zijn het voorbeeld van de vrije intellectueel zoals Conrad Busken Huet of de gebroeders Hugenholtz en hun Vrije Gemeente in Amsterdam. Weer anderen voeren een orthodox tegenoffensief aan met grote maatschappelijke consequenties zoals Abraham Kuiper. De ontwikkeling van een anti-klerikalisme is eveneens opmerkelijk want wie zich door een klerikale elite geleid wist, kon zich daar op den duur aan willen ontworstelen. Vele organisaties in de verzuiling zijn niet alleen naar de buitenwereld toe bewijzen van politieke en sociale machtsvorming. Zij schiepen ook de kaders, waarbinnen wie werd geleid en georganiseerd zichzelf kon emanciperen. Dat gold voor het rooms-katholieke verenigingsleven met zijn hiërarchische opbouw misschien in sterkere mate dan voor het protestantse, maar ook de kleine luyden hebben de organisaties kunnen gebruiken om zich steeds beter in de maatschappij te kunnen weren.

Emancipatie

Het is vanuit dit oogpunt – historische aandacht voor de specifieke betekenis van godsdienst rond 1900 en voor specifieke godsdienstige aandachtspunten – dat ik de stofomschrijving beoordeel, die de commissie heeft geleverd met betrekking tot het vijfde onderwerp van het eindexamenthema

‘Nederland 1880-1919’: *de emancipatie van confessionele groepen*.

In de toelichting op het begrip ‘emancipatie’ blijkt, dat de commissie machtsvorming ten behoeve van het opheffen van achterstand, vooral maatschappelijke achterstand, op het oog heeft. In een “sterk veranderende samenleving” voelden rooms-katholieke en protestants-christelijke groepen de behoefte “om zich te organiseren en te emanciperen door het oprichten van eigen zuilen.” Verzuiling is dus het dominante proces in de decennia tussen 1880 en 1919. Het gaat niet om kerken, niet om religieuze denominaties, maar om groepen van confessionele snit en om emancipatie.

Dat is een terminologie, die ten opzichte van de geselecteerde beginsituatie van 1880 eigenlijk anachronistisch aandoet. Zover was het toen nog niet. Verzuilde was niet het vast omschreven doel, dat de religieuze en politieke leiders al bij voorbaat in 1880 voor ogen stond. De hoofdthema’s waren een terugkeer naar de religieuze orthodoxie maar ook, aan de andere kant, een zoeken naar nieuwe vormen als een maatschappelijke consequentie van een moderne theologie; een afkeer van de liberale staatsmacht en een oriëntatie op soevereiniteit in eigen kring, maar ook het vinden van een christelijk antwoord op de ‘sociale quaestie’. Het waren thema’s die binnen de kerken in strijd bare vorm werden uitgesproken op toogdagen en andere massabijeenkomsten, maar die dan ook even felle reacties van tegenstanders opriepen.

Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog lijken de tegenstellingen zich te hebben gestabiliseerd. In de befaamde pacificatie van 1917 is een algehele overeenstemming bereikt over het kiesrecht en over de financiering van het bijzonder onderwijs. De mislukking van Troelstra’s omwenteling in 1918 heeft het revolutionaire vuur in de sociaal-democratie gedoofd, al is niet iedere confessionele politicus daarvan overtuigd.

De betrekkelijke symmetrie van vier blokken (orthodox-protestants, rooms-katholiek, sociaal-democratisch en algemeen-neutraal) is een van de aantrekkelijke kanten van Lijpharts befaamde studie over verzuiling en pacificatie.⁷ Maar dat is een situatie die zich na 1918 heeft voorgedaan als een nieuw bestuurlijk principe, dat de grondslag vormde van de toedeling van over-

heidsgoederen zoals bij voorbeeld subsidies en zendtijd. In de decennia rond de eeuwwisseling is de historische werkelijkheid en ontwikkeling van verzuiling nog niet in zulke administratieve schema’s te begrijpen.

Achterstelling

In de eerste paragraaf (5.1) van haar hoofdstuk over *Emancipatie van confessionele groepen* laat de commissie afdrukken, dat de orthodoxe protestanten zich rond 1880 binnen de Hervormde Kerk achtergesteld voelden, omdat er door het benoemingsbeleid van predikanten bijna geen geestverwante ambtsdragers werden aangesteld. Voor hun ideeën was er binnen deze kerk weinig ruimte. De leider van deze orthodox-protestanten was de predikant Abraham Kuiper en zijn groep was rond 1880 bezig een zuil te worden met een eigen dagblad, politieke partij en hogeschool. Aldus de commissie.

Het is waar, dat de eerste alumnus van de theologische faculteit van de Vrije Universiteit in 1886 tegenstand ondervond om als predikant te worden beroepen. Maar in haar algemeenheid is de stelling dat er geen orthodoxe dominees werden aangesteld onjuist. Sinds 1867 werd in een groot aantal gemeenten van de Hervormde Kerk het recht van de mannelijke lidmaten geactiveerd om de leden van de kerkenraden te kiezen. In ruim de helft ervan werd daarvan in eerste instantie gebruik gemaakt; in de meeste verwierpen rechtzinnige ouderlingen een meerderheid.

“Nu waait de vaan der orthodoxie van de Martini-kerk te Groningen, van Utrechts Dom en van Leidens Pieterskerk, van Amsterdams Westertoren, en langs de Hollandsche spoorlijn van Amsterdam tot Rotterdam zijn alle steden in hare macht”, juichte de orthodoxe predikant dr A.W. Bronsveld.

Modern ingestelde predikanten zagen zich geconfronteerd met orthodoxe ouderlingen, die bezwaren konden maken tegen de geldigheid van de afgelegde geloofsbelijdenis of de aan-neming van nieuwe lidmaten konden frustreren.⁸

Ook ten aanzien van de tweede conclusie van de commissie kan men bezwaar aantekenen. Een afscheiding (Doleantie) van gereformeerd georiënteerde christenen was in 1886 niet onontkoombaar. Evenmin was er spra-

ke van een uitsluitend en onomstreden leiderschap van Kuiper over het orthodoxe gedeelte van de Hervormde Kerk. Dat zijn interpretaties, waarin eerder het resultaat achteraf als maatstaf wordt genomen dan de historische werkelijkheid van de jaren tachtig recht wordt gedaan. Er was immers een aanzienlijk deel van de rechtzinnig hervormden, dat niet bereid bleek Kuiper te volgen en de consequentie van uitbreiding te trekken uit hun kritiek op het modernisme. Kuipers' Gereformeerde Kerk is wel identiek met een actieve protestantse orthodoxie, maar zij heeft daarop niet het alleenrecht.

Modernisme

Nog opmerkelijker is het, dat de commissie in deze stofomschrijving zwijgt over de aanleiding van een orthodox-protestantse tegenoffensief. Er wordt nauwelijks gesproken over de opkomst van een moderne theologie in de universiteiten, die, heel kort gezegd, kan worden verstaan als een antwoord op de confrontatie tussen geloof en nieuwe wetenschap. Evenmin komt de invloed van dit modernisme op de vorming van predikanten ter sprake. Zonder deze context lijkt het orthodoxe offensief eigenlijk een slag in de lucht. Daardoor mist de commissie mijns inziens ook een kans om een tweetal thema's aan de orde te stellen, die soms tot op heden relevant zijn.

Het eerste is de eventuele politieke invloed van het modernisme. Die komt niet alleen tot uiting in een zekere convergentie tussen aanhangers van een vrijzinnige geloofsopvatting en van het liberalisme.

In de beoefening van de moderne theologie lag rond de eeuwwisseling het accent op ethische vraagstukken; niet op doctrines en dogmatiek maar op ethisch idealisme. Het is een van de oorzaken geweest van een sociale beweging onder een aantal jonge predikanten; een beweging die zich in verschillende politieke opvattingen vertaalde zoals utopische stellingen, (christen-)anarchisme maar zeker ook socialisme. De binnenkomst van predikanten en ex-predikanten in de SDAP, kortweg het verschijnsel van de 'rode dominees', is voor het Nederlandse protestantisme even karakteristiek geweest als het optreden van Kuiper.

Het tweede onderwerp had kunnen zijn de relatie tussen moderne theologie en het proces van secularisatie – een van

de hoofdthema's van de contemporaine geschiedenis – in zijn protestantse variant. Er is ook langs deze lijn een verbintenis te leggen tussen de vrijzinnige interpretatie van de christelijke geloofsleer en het socialisme. De onkerkelijking in haar eerste fase is geconcentreerd in gebieden waar zulke vrijzinnigheid een traditie is. Nu secularisatie in Nederland steeds sterker aan de dag treedt, is het historisch interessant om de oorsprong en oorzaak daarvan te analyseren. In dat verband is de ontwikkeling van de moderne richting in het Nederlandse protestantisme, die rond 1900 geen parallel vond in het rooms-katholicisme, tamelijk relevant.

Zou de stofomschrijving op dit punt worden herschreven, zou er een ander antwoord worden geformuleerd op de vraag: Hoe was de positie van protestants-christelijken rond 1880? De (korte) tekst zou dan kunnen luiden: Binnen het protestantisme, in het bijzonder binnen de Hervormde Kerk, werd tussen 1880 de tegenstelling tussen modernen en orthodoxen radicaler. In de vrijzinnige richting werden de kiemen gelegd voor een onkerkelijking maar ook voor een sociale beweging, die ertoe leidde dat nogal wat predikanten kozen voor het socialisme. In orthodoxe kring trad Abraham Kuiper op als leider van een kerkelijke oppositie tegen de moderne richting. De orthodoxen beschikten toen al over een eigen dagblad en een eigen politieke partij, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Deze oppositie werd in 1886 omgezet in een afscheiding, die door een deel van de orthodoxen werd gevolgd.

Onderwijs

Ook op wat de commissie stelt over de vorming van een rooms-katholieke zuil valt wel wat af te dingen. In dezelfde eerste paragraaf van het vijfde hoofdstuk van de stofomschrijving stelt de commissie, dat er in 1880 van een katholieke verzuiling nog geen sprake was. Katholieke kinderen genoten vergelijkenderwijs minder onderwijs omdat ze moesten meehelpen geld te verdienen in het gezin. Dat gold met name voor het boerenbedrijf. Vooral boven de grote rivieren waren katholieken achtergesteld. Daardoor beschikten ze, in vergelijking met de protestanten, niet over voldoende financiële middelen voor een goede armenzorg en een goed onderwijs. Aldus de commissie.

Ik richt mij op de stelling over onderwijs, die in recent onderzoek nogal wordt genuanceerd, en op de stelling over een vertraging in de katholieke verzuiling.

In het algemeen kan worden gesteld, dat achterstand van katholieken veel weidser was en niet specifiek door agrarische omstandigheden werd bepaald. Dat juist de katholieken in de provincies boven de grote rivieren over minder financiële middelen beschikten om voldoende onderwijs te kunnen betalen, is eveneens aan twijfel onderhevig. De expansie van de zogeheten onderwijscongregaties van zusters en broeders doet vermoeden, dat de katholieke kerk daardoor over een groeiend potentieel beschikte van (goedkope) onderwijskrachten, zeker op het niveau van de toenmalige lagere school.

In de dissertatie van de historicus C.A. Mandemakers over het middelbaar onderwijs in de negentiende en twintigste eeuw wordt uit een vergelijkend onderzoek over rendementen geconcludeerd, dat op de katholieke scholen – en dat waren rondom 1900 nog in overwegende mate kostscholen – het rendement weliswaar lager was, maar dat de gymnasiale kostscholen zelfs boven het landelijke gemiddelde stegen.

Zijn stelling luidt, dat de achterstand van rooms-katholieken minder een achterstand was in schooltoegang dan een in schoolprestaties.⁹ Het achterblijven zou kunnen worden geïnterpreteerd als een milieu-effect. Veel katholieke kinderen waren afkomstig uit de oude middenstand. Kinderen uit deze milieus scoorden in een aantal metingen lager dan andere.

Katholieke leerlingen gingen inderdaad rond de eeuwwisseling maar in beperkte mate naar de middelbare school, die meestal een openbare instelling was. Volgens Mandemakers is, zelfs in regio's met een belangrijke katholieke minderheid, het percentage nooit hoger dan acht. Voor het zuiden gold, dat de katholieke leerlingen in de openbare scholen vaker niet dan wel de meerderheid vormden van de schoolbevolking. Hij concludeert evenwel, dat ondanks het openbare karakter van de bestaande gymnasia en hogere burgerscholen (HBS) de index van recrutering in het cohort 1880-1881 voor rooms-katholieken niet ongunstig was. Dat feit wordt voor het grootste deel verklaard door het bestaan van een

traditioneel uit eigen middelen gefinancierd systeem van kostscholen.¹⁰

Was er, zoals in de stofomschrijving wordt gesteld, in 1880 nog geen sprake van de vorming van een rooms-katholieke zuil? Het antwoord hangt af van de definitie van een zuil en van de betekenis van het jaartal 1880. Als men de commissie wil volgen in haar opvatting dat de orthodox-protestanten onder leiding van Abraham Kuyper bezig waren een zuil te vormen omdat ze toen al beschikten over een eigen dagblad (sinds 1872), een eigen politieke partij (sinds 1878) en een eigen hogeschool, dan gold dat in twee opzichten ook voor de katholieken. Politiek is in iedere geval het decennium tachtig wel degelijk te kenschetsen als een belangrijke fase in de katholieke partijvorming. In 1880 werd de priester Herman Schaepman lid van de Tweede Kamer. Drie jaar later verscheen van zijn hand *Een Katholieke partij. Proeve van een program*, welk document wordt beschouwd als het begin van een programmatische samenbundeling. In datzelfde decennium begonnen de plaatselijke katholieke kiesverenigingen zich op een provinciaal niveau met elkaar te verbinden.

De katholieke pers, het tweede door de commissie genoemde kenmerk, is van oudere datum. Het katholieke landelijke dagblad *De Tijd* bestond sinds 1845, het katholieke landelijke dagblad *De Maasbode* sinds 1868.

Verzuiling

Dat onder katholieken in een vergelijking met gereformeerden minder snel de zuil is uitgebouwd, heeft een andere oorzaak.

Recent onderzoek heeft aangetoond, dat met name de katholieke bisschoppen in Nederland gereserveerd stonden tegenover een machtsvorming van hun gelovigen, omdat zij daarvan negatieve reacties vreesden bij de protestantse meerderheid. Katholieke partijvorming was dan ook een veelbesproken thema. Terwijl de bisschoppen in 1868 hun gelovigen in een mandement hadden opgeroepen om het katholieke onderwijs te bevorderen, was er juist voorbehoud ten opzichte van het streven naar externe frontvorming. In dat opzicht was het Nederlandse episcopaat ook voorzichtiger dan het Vaticaan.¹¹

Zou de stofomschrijving op dit punt worden herschreven, zou er een ander antwoord worden geformuleerd op de

vraag: Hoe was de positie van rooms-katholieken rond 1880? De (korte) tekst zou dan kunnen luiden:

De vorming van een rooms-katholieke zuil verliep in 1880 trager dan die van de gereformeerden. Dat had te maken met een voorbehoud van het kerkelijk gezag ten opzichte van katholieke machtsvorming. De expansie betreft allereerst de kerkenbouw en het meest nog het door religieuzen beheerde onderwijs. De confrontatie tussen moderne opvattingen en orthodoxe deed zich in hun kring niet zo radicaal voor, omdat in een hiërarchische structuur het modernisme makkelijker kon worden afgewend. Katholieken waren in sociaal opzicht ondervertegenwoordigd in de burgerlijke elite en oververtegenwoordigd in de sectoren van handel, middenstand en landbouw. Hun emancipatie bleek van langere duur.

Ten slotte

In het algemeen kan worden gezegd, dat gebrek aan aandacht voor de religieuze factor in het historisch onderzoek rondom 1900 niet alleen leidt tot onderbelichting maar ook tot vertekening.

De periode tussen 1880 en 1914 is die van de zichtbare religieuze expansie; zichtbaar in de tientallen nieuwe gereformeerde en rooms-katholieke kerken; zichtbaar ook in manifestaties van inwendige zending of in hernieuwing van de traditionele bedevaarten. Christelijke godsdienst, hoezeer ook een historische erfenis, kon rond de eeuwwisseling de creatieve kracht worden van maatschappelijke vooruitgang; kon worden ingepast in en een inspiratie zijn van moderne politieke en sociale instrumenten als vakbond, politieke partij of beoefening van de wetenschap.

Dat is de boodschap van Abraham Kuyper, die in eigen kring te keer ging tegen wat hij noemde de 'politico-fobie'. Dat was de boodschap van Schaepman in zijn veldslag met geloofsgenoten over het belang van een eigen politieke partij en een eigen politiek programma.

Noten

1. Siep Stuurman; *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983) 72-86.
2. J.C.H.Blom en C.J.Misset; *'Broeders sluit U aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Den Haag 1985) 16-17.
3. R. van der Laarse; *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provincie-stad, Woerden 1780-1930* (Den Haag 1989)
- P.Pennings; *Verzuiling en ontzuiling. De lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (Kampen 1991)
- J.Leenders; *benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Den Haag 1991)
- F.Groot; *Rooms, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plaatsgemeente, Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum 1992)
- D.J.Wolffram; *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provincie-stad, Harderwijk 1850-1925* (Amsterdam 1993)
- J.van Miert; *Wars van clubgeest en partij-zucht. Liberalen, natie en verzuiling. Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam 1994)
4. Piet de Rooy; *"Zes studies over verzuiling."* In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 110(1995) 380-392.
5. Hans Righart; *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel-Amsterdam 1986)
6. D.Th.Kuiper e.a. (red.); *"Predikant in Nederland (1800-heden)."* In: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* 5(1997) 7-299.
- Joos van Vugt; *"De geschiedenis van zusters, paters en broeders. Geschiedschrijving over het religieuze leven in Nederland in de laatste twee eeuwen: resultaten tot nu toe en wensen voor de toekomst."* In: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 26(1996) 125-163.
7. Arend Lijphart; *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968)
8. Ds A.W.Bronsveld geciteerd in: J.Herderscheë; *De modern-godsdienstige richting in Nederland* (Amsterdam 1904) 163.
9. C.A.Mandemakers; *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs. Structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties. Nederland, ca 1800-1968* (Almere 1996) 256-257.
10. C.A.Mandemakers; *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs. Structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties. Nederland, ca 1800-1968* (Almere 1996) 278-279.
11. Pieter de Coninck; *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880* (Leiden 1998) hoofdstukken 8 en 9.
- J.P. de Valk; *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme 1815-1940* (Nijmegen 1998) hoofdstukken 5 en 6.

De Duitse legerleiding en het einde van de Eerste Wereldoorlog

Jede noch so unbedeutende Arbeitseinstellung bedeutet eine unverantwortliche Schwächung unserer Verteidigungskraft und stellt sich mir dar als eine unsühnbare Schuld am Heere und besonders an dem Mann im Schützengraben, der dafür bluten mußte.“

Marinus van Santen

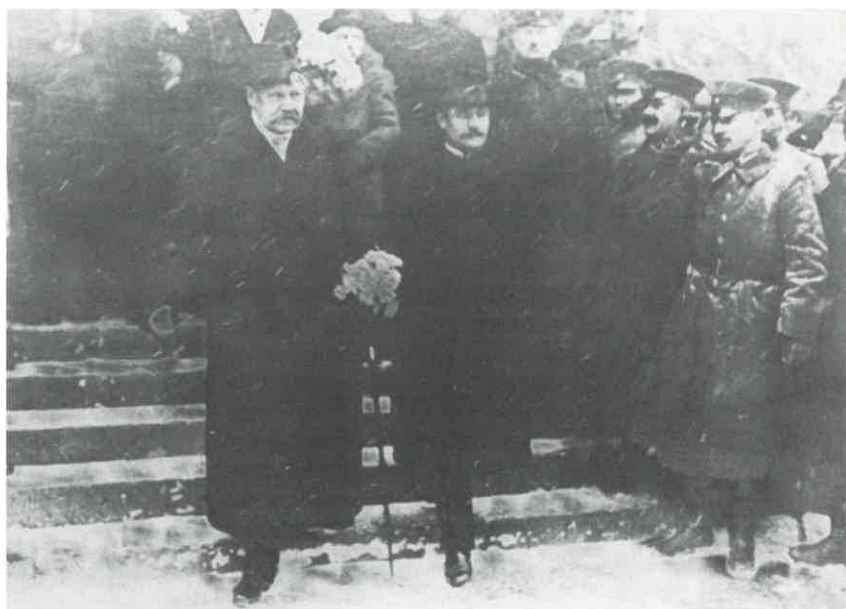
Tussen legende en werkelijkheid

Dat het in Berlijn sneeuwde, was voor de vele belangstellenden blijkbaar geen reden geweest om niet aanwezig te zijn, toen generaal-veldmaarschalk Paul von Hindenburg op 18 november 1919 voor de parlementaire onderzoekscommissie van de Duitse Rijksdag verscheen om, in gezelschap van generaal Erich Ludendorff, getuigenis af te leggen over de oorzaken van de Duitse nederlaag in 1918. Hij kon het zich veroorloven om te eisen dat hij niet onderworpen zou worden aan een verhoor, maar zou mogen volstaan met het voorlezen van een tevoren opgestelde schriftelijke verklaring.

Hoewel de commissievoorzitter hem regelmatig onderbrak om erop te wijzen dat het debiteren van 'waarde-oordelen' niet was toegestaan, bleef Von Hindenburg onverstoord doorgaan met zijn referaat. Kern daarvan was de stelling dat het zich met succes tegen een geallieerde overmacht verdedigende Duitse leger was geveld door een dolkstoot in de rug, toegebracht door revolutionairen, aan wie de regering in Berlijn onvoldoende tegenspel bood.

De rijksdagcommissie onderging lijdelijk de tirade van de in burger geklede voormalige chef van de 'Oberste Heeresleitung' (OHL).

Dat voor deze serviele houding eigenlijk geen enkele reden bestond, moge blijken uit een nadere beschouwing van de rol die de Duitse legerleiding speelde in het drama dat vroeger 'de Grote Oorlog' werd genoemd.¹

Op deze foto links Von Hindenburg, lid van de OHL in de Eerste Wereldoorlog en later president, na zijn getuigenis voor de onderzoekscommissie.

Marinus van Santen is docent geschiedenis in Amersfoort en lid van de Western Front Association, afdeling Nederland.

Vroege inzichten

"Als we de oorlog niet verliezen, hebben we hem gewonnen".

Met deze woorden typeerde Erich von Falkenhayn, die sinds het aftreden van Helmuth von Moltke de nieuwe chef van de OHL was, in najaar 1914 de oorlogssituatie waarin Duitsland verzeild was geraakt. Hij ging ervan uit dat door de nederlaag in de eerste slag bij leper (20 oktober tot 11 november 1914) de mogelijkheid was verkeken om het Schlieffenplan met succes uit te voeren. Van de met dit plan beoogde snelle overwinning in het westen tegen Frankrijk, waarna de inmiddels gemobiliseerde Russische strijdmacht in het oosten moest worden opgevangen, was dus geen sprake meer. De zogeheten 'vernietigingsstrategie' moest derhalve plaatsmaken voor de 'uitputtingsstrategie'.

Deze sombere taxatie van de Duitse mogelijkheden vloeyde niet uit de pen van de comfortabel achteraf oordelende historicus, maar sproot voort uit het denken van leidinggevende Duitse officieren in het beginstadium van de strijd. Zij realiseerden zich, wellicht wijs geworden door het raadplegen van Von Schlieffen's 'Dienstschriften', dat een uitputtingsoorlog Duitsland weinig te bieden had.

Falkenhayn stelde voor om een aparte vrede met Rusland te sluiten, teneinde de militaire krachten in het westen te kunnen concentreren, zodat daar wellicht een vrede zonder overwinnaar

binnen bereik zou komen te liggen. Deze visie werd bepaald niet gedeeld door Von Hindenburg en Ludendorff, de overwinnaars in de slag bij Tannenberg. Zij waren juist van mening dat Rusland militair verslagen diende te worden, alvorens in het westen de beslissing zou kunnen vallen. Dat hierbij niet alleen strategische inzichten, maar ook persoonlijke belangen meespeelden (beiden werden allengs de bevelhebbers van de strijdkrachten der Centralen aan het oostfront), lijkt buiten kijf te staan.

De Duitse keizer Wilhelm II, officieel opperbevelhebber van de strijdkrachten, zou in dit strategische conflict het verlossende woord moeten spreken. Hoewel hij zich voorheen regelmatig opvallend in het openbaar placht te manifesteren, bleef de vorst sinds het uitbreken van de wereldbrand bij voorkeur op de achtergrond. Ook in deze kwestie volgde hij die gedragslijn.

Behalve ruziende militairen en een keizer die niet in staat bleek om leiding te geven, roerden zich ambitieuze politici met wilde ideeën. Onder hen waren Erzberger, Rathenau, Stresemann en Zimmermann, die grootscheepse annexaties door Duitsland nastreefden.

Een terughoudend krijgsbeleid?

Falkenhayn had intussen uit zijn overwegingen de conclusie getrokken dat een terughoudend krijgsbeleid moest worden nagestreefd. De offensieven dienden beperkt van karakter te

zijn en vooral gericht op consolidatie. Anderzijds kon hij het niet laten om aan een eventuele vrede de voorwaarde te verbinden, dat bijvoorbeeld Polen en België onder Duitse hegemonie zouden moeten komen. Ook hij bevond zich dus in het annexionistische kamp. De niettemin tot een zuinig krijgsbeleid geneigde chef van de OHL, bleef voortdurend het officieel aan hem ondergeschikte duo Hindenburg en Ludendorff op zijn weg vinden. Zij trachtten via allerlei gekonkel hun inzichten aan de man te brengen over een met volle kracht in het oosten te voeren aanvalsoorlog, onder hún leiding wel te verstaan.²

Na een onderhoud met admiraal Von Tirpitz kreeg Falkenhayn de overtuiging dat Engeland via een succesvolle onbeperkte onderzeebootoorlog tot het inzicht zou kunnen worden gebracht, dat de uitputtingsoorlog voor haar niet te winnen zou zijn. Tirpitz was daarbij van mening dat dit doel kon worden bereikt vóórdat de Verenigde Staten beslissend zouden kunnen ingrijpen.

Tegelijkertijd diende Frankrijk als belangrijkste bondgenoot van Engeland te worden uitgeschakeld door in te spelen op de uitputtingsverschijnselen die het land reeds in 1915 vertoonde.

Tijdens kerstavond van dat jaar moet bij Falkenhayn het plan zijn gerijpt tot 'Operation Gericht', de aanval bij Verdun, niet primair bedoeld om een doorbraak te forceren, maar om het Franse leger letterlijk te laten doodbloeden bij het verdedigen van een doel dat ten koste van alles in geallieerde handen moest blijven. De instructies van de veldheer werden echter door zijn ondergeschikten toch geïnterpreteerd als een opdracht om door de vijandelijke linies heen te breken. Het resultaat was een confrontatie tussen februari en december 1916, waarbij niet alleen de Fransen zware verliezen leden. Ook de Duitsers incasseerden onbedoeld hoge aantallen slachtoffers. De doelstelling van Falkenhayn werd intussen niet verwezenlijkt: Frankrijk zette de strijd voort.

Gedurende ditzelfde jaar deden de geallieerden eveneens mislukte pogingen om via ongelukkig gecoördineerde offensieven in het westen (slag aan de

Keizer Wilhelm II, Von Hindenburg en Ludendorff, begin 1917.

Somme, juli-november), zuiden (Isonzo, Italië) en oosten de krijgs-kansen te doen keren.

In augustus schaarde Roemenië zich aan de kant van de Geallieerden. Deze laatste gebeurtenis, door Falkenhayn niet ingecalculeerd op dát moment, betekende de nekslag voor diens inmiddels gedeukte prestige. Met pijn in het hart accepteerde de keizer het ontslag van de door hem zo gewaardeerde legerleider en hij benoemde Hindenburg tot chef van wat inmiddels de derde OHL werd. Ludendorff bezette daarin de zelf gecreëerde positie van 'Kwartiermeester-generaal'.

Asprey beschrijft Von Hindenburg als een man van uiterlijk vertoon, die zijn tijd voornamelijk besteedde aan jachtpartijen, champagnediners met genodigden en poseren voor zijn privé-hof-schilder Hugo Vogel. Met de oorlogvoering bemoeide hij zich zelden. Dat liet hij over aan Ludendorff.

Zoveel hoofden, zoveel zinnen

Het beleid dat Falkenhayn had gevoerd kan wellicht het beste als halfhartig worden gekenschetst. Enerzijds werd gepoogd om een compromisvrede tot stand te brengen, zij het met aanzienlijke Duitse gebiedswinst. Aan de andere kant werd, met wisselend succes, in het oosten (1915) en in het westen (1916) voor de aanval gekozen.

De nieuwe legerleiders namen de volledige overwinning voor Duitsland weer in het vizier. In het kader van het zogenaamde 'Hindenburgprogramm' moest de productie van allerlei oorlogsmateriaal aanzienlijk worden verhoogd. Wat artillerie en machinegeweren betrof, werd hierbij zelfs aan driehonderd procent gedacht. Via de 'Hilfsdienstgesetz' kwam elke Duitse onderdaan tussen zestien en vijftig jaren in aanmerking voor arbeidsplicht.

Een speciaal in het leven geroepen 'Kriegsamt' onder leiding van generaal Groener diende de totale oorlogsinspanning te coördineren. Toen kanselier Von Bethmann-Hollweg in november 1916 bezwaren opperde tegen het sluiten van scholen (een gevolg hiervan), schreef Hindenburg een brief, waarin hij stelde dat het niet oplossen van het arbeidsprobleem ertoe zou leiden dat hij "het dragen van verdere verantwoordelijkheid voor het toekomstige verloop van de oorlog" afwees, als het vaderland hem niet steunde.

Het afschuiven van verantwoordelijkheid begon dus reeds vorm te krijgen.

De door Ludendorff voor het jaar 1917 uitgestippelde strategie was defensief van aard. De bondgenoten van Duitsland verkeerden in een wankelende positie en het Duitse leger vertoonde tekenen van vermoeidheid. Bovendien droogden de reserves op en er waren munitietekorten. Alleen de vliegtuig-industrie haalde de gewenste hoge productiecijfers.

Om de eindoverwinning toch te bereiken werd aan twee ingrijpende plannen gewerkt, namelijk afkondiging van de onbeperkte onderzeeboorlog en de revolutionering van Rusland.

Het eerste zou, volgens Sebastian Haffner, tot de definitieve nederlaag van het Duitse rijk leiden. Het tweede leek nog even de kans op de overwinning dichterbij te brengen.

Ludendorff was aanvankelijk niet enthousiast over het eventueel opnieuw invoeren van de onbeperkte onderzeeboorlog, maar hij liet zich, net als eerder Falkenhayn, uiteindelijk door de marineleiding overtuigen van het verwachte nut ervan.³ Immers, geen Amerikaans troepentransportschip zou Europa nog kunnen bereiken, zo verzekerde men de kwartiermeester-generaal. Deze besloot tot invoering in 1917, tegen het advies in van de bezorgde Bethmann-Hollweg. De kanselier bleek gelijk te hebben, want na een veelbelovend begin van de campagne, vielen de resultaten reeds in de maanden mei en juni duidelijk tegen.

Hindenburg legde tegenover Bethmann midden juni de schuld voor een eventuele nederlaag maar vast op de schouders van de burgerij, door te stellen dat elke blij van teleurstelling over de vooruitzichten of elke klacht "alleen maar de verlenging van de oorlog verzekert".

Onder deze omstandigheden werd in de Duitse Rijksdag door een meerderheid van sociaal-democraten, liberalen en katholieken de 'Vredesresolutie' aangenomen. Von Bethmann-Hollweg steunde de resolutie.

Daarmee was voor Hindenburg en Ludendorff de maat vol. Door bij de keizer met hun eigen ontslagneming te dreigen werd het vertrek van de kanselier afgedwongen. Het is niet verwonderlijk, dat diens opvolgers Michaelis (juli-november 1917) en Von Hertling

Generaal Von Falkenhayn, tot 27 augustus 1916 hoofd van de OHL.

(november 1917-oktober 1918) in het geheel geen partij vormden voor de OHL.

Het Duo maakt de dienst uit

Tegen deze tijd, wij schrijven eind 1917, dicteerden Hindenburg en Ludendorff niet alleen de oorlogvoering, maar ook de politiek, waarbij desnoods de keizer werd gebruuskeerd. Inzake de vredesonderhandelingen met Rusland waren keizer Wilhelm, minister van buitenlandse zaken Von Kühlmann en de stafchef van de troepen aan het oostfront, generaal Hoffmann, voorstanders van een gematigde koers. Hoffmann, omdat zijns inziens de oorlog niet meer kon worden gewonnen, Kühlmann omdat Duitsland volgens hem vrede nodig had en Wilhelm, nadat hij met Hoffmann had gesproken. Hindenburg en Ludendorff waren evenwel van mening dat grootscheepse annexaties in het Oostzeegebied noodzakelijk waren, volgens eerstgenoemde om "in een volgende oorlog" met de linkervleugel van zijn leger te kunnen manoeuvreren(!).

Ludendorff was niet alleen inhoudelijk tegen een eventuele gematigde koers. Hij raakte buiten zichzelf van woede, toen hij vernam dat de keizer buiten zijn medeweten met Hoffmann had gesproken. Rood aangelopen en schreeuwend haalde hij zijn gram bij Wilhelm en eiste dat zoiets niet nog eens zou mogen plaatsvinden. Dat deze vorm van majesteitsschennis voor Ludendorff geen persoonlijke gevolgen had, is even opmerkelijk als veelbetekenend.

Was Hindenburg über das Streiken denkt!

„Jede noch so unbedeutende Arbeitseinstellung bedeutet eine unverantwortliche Schwächung unserer Verteidigungskraft und stellt sich mir dar als eine unsühnbare Schuld am Heere und besonders an dem Mann im Schützengraben, der dafür bluten mußte.“

Aus einem Briefe des Generalfeldmarschalls von Hindenburg an den Chef des Kriegsamts Generalleutnant Gröner im April 1917.

Een affiche van april 1917 over de staking van de staalarbeiders in Berlijn en Leipzig.

De vrede van Brest-Litowsk werd in maart 1918 geheel volgens de inzichten van de OHL gesloten. Het was, om met de woorden van de historicus Wheeler-Bennett te spreken, *„een vernederende vrede (...) zonder precedent of gelijke in de moderne geschiedenis“*. De bepalingen vormden dan ook een krasse tegenstelling met de zojuist gepubliceerde Veertien Punten van Wilson en zetten Duitsland eens te meer te kijk als imperialistische mogendheid. Ook voor de oorlogvoering was de totstandkoming van het vredesverdrag bij nader inzien niet in het voordeel van Duitsland. Het afdwingen van de Russische instemming had kostbare tijd doen verlopen, gelet op de langzaam maar zeker toenemende Amerikaanse bemoeienis met de oorlog. Bovendien kostte het controleren van de veroverde gebieden in het oosten veel Duitse troepen, zodat het aantal divisies dat naar het westen kon worden overgebracht, tegenviel.⁴ Verder bleven de leveranties van grondstoffen en voedsel uit de verworven gebieden duidelijk beneden de verwachtingen, als gevolg van een weigerachtige plaatselijke bevolking en gebrekkige transportmogelijkheden.

Het 'va banque'-spel

De Russen hadden de strijd gestaakt, terwijl hun (inmiddels voormalige) bondgenoten niet in staat bleken om de goed georganiseerde Duitse verdediging in het westen te doorbreken. Nu lag de bovengenoemde compromisvrede wellicht binnen bereik. Ludendorff zag echter perspectief in een omgekeerde realisering van het Schlieffenplan: na de uitschakeling van Rusland alle energie aanwenden op het

westelijk front, om daar eveneens de definitieve overwinning af te dwingen, vóórdat de Amerikanen effectief zouden kunnen ingrijpen.

Anderen, zoals generaal Groener en de bekwame legergroepscommandant kroonprins Rupprecht van Beieren waren minder optimistisch over de Duitse kansen van een onmiddellijk offensief in het Westen, wegens toenemende tekorten bij het opvullen van de geleden verliezen van troepen en paarden. Bovendien was gebleken dat de verdediging minder kostbaar was en verder zou het inzetten van vrijkomende krachten huns inziens beter aan de fronten in Saloniki en Tirol kunnen plaatsvinden.

Zoals gewoonlijk dreef Ludendorff zijn zin weer door. Het Engelse leger zou door een aanval in de richting Arras en Péronne van de Franse strijdmacht worden gescheiden en vervolgens met de rug tegen de zee worden gedrukt. Dit zou naar zijn verwachting leiden tot evacuatie en een wapenstilstand van Engelse zijde. Frankrijk zou dan ongetwijfeld de strijd eveneens moeten staken, waarna een vrede met maximale Duitse gebiedswinst zou kunnen worden gesloten.

Toen de latere kanselier prins Max von Baden aan Ludendorff vroeg wat er moest gebeuren ingeval dit plan niet zou slagen, luidde diens antwoord: *„In dat geval moet Duitsland ondergaan“*...

Op 21 maart 1918 begon het eerste van een serie van vijf Duitse offensieven. Gedurende enkele maanden leek een beslissende overwinning binnen bereik te liggen. Ludendorff maakte echter de fout om de reserves niet in te

zetten waar de doorbraak van de geallieerde linies geslaagd was, maar op de plaatsen waar het offensief vastliep. Bovendien werden gebieden veroverd, die als gevolg van de veldslagen van de afgelopen jaren omgeploegd en dus slecht begaanbaar waren. Dit was in het nadeel van de aanvaller, die daarvoor grote moeite had met de bevoorradings- en het verplaatsen van de artillerie. De verdediging, hoewel wankelend, kon hieruit juist voordeel putten.

In het licht van de dreigende ineenstorting door het 'Ludendorffoffensief', stelden de Geallieerden voor het eerst een gecoördineerd opperbevel in onder leiding van de Franse generaal Foch. Beslissend evenwel was de toenemende kracht van de Geallieerden ten opzichte van die van de Centralen.

Laatstgenoemden leden als aanvaller zwaardere verliezen dan al hun tegenstanders bij elkaar. Die werden in toenemende mate versterkt door de komst van Amerikaanse militairen naar Europa.⁵ In januari 1918 ondergingen 225.000 van hen in Frankrijk reeds de oefening in de loopgravenoorlog. Hun aantal groeide aanvankelijk met 125.000 man, uiteindelijk 300.000 man per maand.

Evenzeer verontrustend aan Duitse kant was het verlies aan bekwame soldaten, die speciaal waren opgeleid om in het voorjaarsoffensief een nieuwe aanvalstactiek toe te passen. Eén op de drie gesneuvelde Duitse militairen tijdens de Eerste Wereldoorlog viel vanaf maart 1918! Verder was er aan Duitse zijde sprake van dalend gezag van de officieren en een ingezakte moraal. De nieuwe soldaten kenmerkten zich vaak door een sterke vredeswil.

Hoewel de OHL incidenteel toegaf dat de vooruitzichten ongunstig waren, werd meestentijds vastgehouden aan optimistische verwachtingen.⁶ De aanzwellende onrust moest volgens Ludendorff en Von Hindenburg worden beteugeld met draconische maatregelen.

De binnenlandse situatie

Hoe was op dat moment de situatie in Duitsland?

Er was in 1914 geen rekening gehouden met een langdurig conflict. Toch bleek het aanvankelijk mogelijk om door een radicale omschakeling naar een oorlogseconomie de bevoorradings- met belangrijke grondstoffen redelijk op peil te houden. Steenkoal en ijzererts konden in eigen land worden

gewonnen, terwijl voor andere grondstoffen naar synthetische alternatieven werd gezocht of inzamelingen plaatsvonden.

In 1916 begon de last van de oorlogseconomie echter zwaarder te drukken. Steenkool werd door een gebrek aan geschoolde mijnwerkers steeds schaarser en was anderzijds door roofbouw van slechte kwaliteit. De overbelasting van het verkeersnet leidde tot aanzienlijke storingen. Bovendien vertoonden de rantsoenen voor brood en levensmiddelen een steeds dalende lijn. In 1918 werd de voedselsituatie desastreus. Het aantal personen dat omkwam als gevolg van de honger, bedroeg meer dan een half miljoen en de kindersterfte was maar liefst 50 procent hoger dan in 1913.⁷

Onder arbeiders, employés en boeren groeide intussen steeds meer wrevel jegens de staat en de bureaucratie, die niet in staat bleken om een adequaat antwoord te geven op problemen als de voedselvoorziening en de gestegen prijzen. Bovendien voelde men zich onheus behandeld door allerlei overheidsmaatregelen.

Vanaf eind 1917 werden vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid waargenomen. Mede daardoor kwam het in begin 1918 tot uitgebreide stakingen, zelfs in de wapenindustrie, waar uit solidariteit met de soldaten het werk nog niet was neergelegd. Kocka concludeert dat het gezag van de staat reeds vóór de revolutie uiteenviel. *"Die Niederlage machte den Legitimitätsverfall nur manifest"*, voegt hij eraan toe.⁸

Werd het prestige van de ambtenaren minder, de bewondering voor 'das Militär', in het bijzonder de OHL, had de overhand in brede kringen.⁹ Uit de zogeheten 'Monatsberichte', de maandelijkse rapportages over de toestand in het land, opgesteld door de plaatsvervangende commandanten van de militaire districten waarin Duitsland in oorlogstijd was verdeeld, blijkt dat pas in augustus 1918 sprake is van verdwijnend vertrouwen van de bevolking in de OHL.¹⁰

Dit opmerkelijke gegeven lijkt in tegenpraak met de door de meerderheid

van de Duitse bevolking steeds sterker gekoesterde wens dat een 'Verständigungsfriede' zou worden gesloten. Er bestond echter groot vertrouwen in de OHL, waarvan men dacht dat die met meer verantwoordelijkheidsgevoel opeerde dan de overige autoriteiten. Bovendien bleef het vaderland volstrekt onkundig van de werkelijke gang van zaken aan de fronten, dankzij een effectieve legercensuur.

De ommekeer

De situatie was daar intussen drastisch in Duits nadeel veranderd. Dit gegeven was niet doorgedrongen tot het grote publiek, de leden van de Rijksdag of de ministers. Zelfs de keizer wist er niets van. Allen verkeerden in de waan dat de Duitse eindoverwinning nabij was.

Het Ludendorffoffensief had grote terreinwinst opgeleverd, maar het veroverde gebied was grotendeels onbegebaar, de te verdedigen linies waren enorm uitgerekt en slechter geoutilleerd dan de uitgangsposities, de troepen waren kwalitatief én kwantitatief sterk uitgedund en deels slecht gemotiveerd. De Tweede Slag aan de Marne in juli 1918 betekende een opkikker voor de geallieerde moraal en een domper voor de Duitse instelling.

Toen kwam de achtste augustus 1918: in feite een beperkte geallieerde aanvalsoperatie in het Sommegebied nabij Amiens, maar met een enorm effect op de Duitse legerleiding. Er werden 15.000 Duitsers krijgsgevangen gemaakt en 400 kanonnen vielen in

geallieerde handen. Ludendorff sprak: *"Dit is de Zwarte Dag van het Duitse leger"*.

Tegenover stafofficiëren zei hij dat niet langer op de soldaten kon worden vertrouwd en dat een snelle vrede noodzakelijk was. Maar tegenover de politici, inclusief de keizer, beweerde hij dat vanuit defensieve posities op Frans grondgebied aan de vijand uiteindelijk toch de Duitse wil zou worden opgelegd.

Ludendorff rechtvaardigde later zijn leugenachtigheid door te beweren dat de heren bij het vernemen van de waarheid buiten zinnen zouden zijn geraakt.

Die geestesgesteldheid kon hij overigens beter voor de beschrijving van zichzelf bewaren. Hij was totaal overwerkt, had last van aanvallen van hyperventilatie en zo nu en dan waren er zelfs tekenen van razernij bij hem waar te nemen.

De enige politicus die op dat moment een redelijk compleet beeld van de actuele situatie had, was Paul von Hintze. Hij was sinds juli 1918 minister van buitenlandse zaken als opvolger van Von Kühlmann, die volgens de OHL teveel compromisbereid was. De nieuwe minister was benoemd op afspraak van Ludendorff.

Hintze leidde de toenaderingspogingen die via Nederland in de richting van de Verenigde Staten werden ondernomen, maar hij vernam pas op 29 september de volle waarheid omtrent de oorlogssituatie, bij zijn bezoek aan het 'Grote Hoofdkwartier', dat in Spa zetelde. Diezelfde dag werd de wapenstilstand

De 'koolraapwinter' van 1917 gaf het beeld van rijen wachtenden voor winkels die van alles te weinig hadden.

De zeventigste verjaardag van Von Hindenburg, 2 oktober 1917, was voor rechtse groeperingen aanleiding tot een grootscheepse aanhankelijkheidsbetuiging.

van kracht waarom Bulgarije had gevraagd. Het was twijfelachtig, zo werd Von Hintze meegedeeld, of het Duitse leger het wel kon volhouden tot het begin van de vredesonderhandelingen. Bataljons waren op 50% van hun sterkte. Meer dan twintig divisies waren ontbonden om andere te kunnen oplappen. Honderdduizenden deserteurs maakten het achterland onveilig. Naar schatting bevonden zich op dat moment niet meer dan 750.000 man aan het front. Over eventuele onrust aan het thuisfront werd opvallend genoeg in de jobstijding niet gerept.

Toen Ludendorff de dag erna de 'levée en masse' als optie suggereerde, gaf Hintze aan dat Duitsland daartoe zijns inziens niet in staat was en hij kwam met het voorstel om een revolutie van bovenaf te laten plaatsvinden om er één van onderop te voorkomen. Dit moest gebeuren door het instellen van een parlementaire regering, die in de Rijksdag op zo breed mogelijke steun zou kunnen rekenen. De OHL zou dan onder controle van een nieuw te benoemen kanselier moeten opereren.¹¹ De nieuwe regering zou aan de Amerikaanse president Wilson een wapenstilstand dienen te vragen en daarna vredesonderhandelingen moeten beginnen op basis van de in januari

1918 gepubliceerde Veertien Punten. Keizer Wilhelm II ging met Hintze's voorstel akkoord, terwijl de beide militaire leiders er zelfs enthousiast "*bovenop sprongen*".¹²

Democratisering en wapenstilstandsverzoek werden in de eerste oktoberdagen gerealiseerd. Toen het teken dat de OHL de strijd als verloren beschouwde tot de verbijssterde Duitse bevolking doordrong, betekende dit de genadeslag voor het moreel, dat in brede kringen weer was opgeleefd na het begin van het voorjaarsoffensief.

Calculaties van een verliezer

Hoewel de terugtocht onophoudelijk voortging, bleek de door Ludendorff gevreesde snelle nederlaag voorlopig uit te blijven. Dit gegeven, en de wetenschap dat het ondertekenen van een wapenstilstand tot de verantwoordelijkheid van de nieuwe regering behoorde, bracht een verandering in de opstelling van de OHL teweeg.

Hindenburg en Ludendorff distantieerden zich in toenemende mate van het verloop dat de notawisseling tussen Berlijn en Washington nam. Zij deelden mee dat over het teruggeven aan Frankrijk van het gebied waarin de erts-bekkens van Briey en Longwy lagen niet te praten viel, en dat ontruiming

van België moest worden uitgesteld tot de vredesonderhandelingen, zodat het als 'vuistpand' daarbij dienst kon doen. Ludendorff gaf verder te kennen, dat hij de te sluiten wapenstilstand niet direct beschouwde als de opmaat naar een vredesverdrag, maar eerder zag als een adempauze. Na het hergroeperen van het leger en de aanleg van nieuwe verdedigingslinies in het achterland, diende de strijd te worden hervat. Speculerend op oorlogsmoeheid in het Engelse, en zeker in het Franse kamp meende hij alsnog een 'Hindenburg-vrede' te kunnen afdwingen, een overeenkomst waarbij de door Duitsland bezette gebieden behouden zouden kunnen blijven. Wat de Amerikanen betrof, meldde Ludendorff geen hoge dunk van hun militaire kwaliteiten te hebben.

Naderhand presenteerde de man die tijdens de oorlog als legerleider de aanval had gezocht, zich in het openbaar als een voorstander van de defensieve strategie. In zijn in 1935 verschenen werk *Der totale Krieg* stelde Ludendorff dat één van de basisvoorwaarden om een totale oorlog te kunnen voeren, was gelegen in de inzet van het gehele volk. Dat zou echter pas tot dat offer bereid zijn, wanneer het voortbestaan van het eigen land op het spel stond, dus als het vaderland verdedigd diende te worden.¹³

Geloofde Ludendorff gedurende de beslissende oktoberdagen van 1918 reeds serieus in deze optie? Tegenover de Duitse kroonprins had hij in ieder geval duidelijk laten blijken dat hij grote twijfels had over de haalbaarheid van de strategische terugtocht.¹⁴ De feitelijke gang van zaken op dat moment kon die gevoelens alleen maar versterken, waarbij niet alleen dient te worden gedacht aan het gestaag terugtrekkende Duitse leger in het westen. De ontwrichting aan het thuisfront greep steeds meer om zich heen. Beslissend was evenwel de capitulatie van Duitslands bondgenoten. Na Bulgarije bleken ook Turkije en de Donaumonarchie de strijd te willen staken. Hierdoor zou de aanvoer van olie uit het sinds 1916 bezette Roemenië wegvallen, en dat terwijl Duitsland op dat moment slechts voor twee maanden vliegtuigbenzine in voorraad had, zoals Ludendorff zelf onmiddellijk na zijn ontslag opmerkte.¹⁵ Maar vooral zou de Duitse zuidgrens nu open komen te liggen voor een geallieerde opmars. Aangezien de OHL nauwelijks over de

middelen beschikte om deze dreiging te pareren, betekende dit een onoplosbaar probleem, ingeval de oorlog veel langer zou gaan duren.

Kan, behalve slecht gefundeerde wensdromen, ook het labiele gedrag dat Ludendorff nog steeds vertoonde, hebben bijgedragen tot een niet gerechtvaardigd optimisme inzake het verdere verloop van de strijd, veeleer lijkt echter de conclusie op z'n plaats, dat hier sprake was van een vooropgezet plan.

De legerleiding probeerde zich steeds verder te verwijderen van de verantwoordelijkheid voor de onontkoombare nederlaag, door een onrealistische, doch comfortabele opstelling te kiezen. Ondersteuning voor deze stelling is in de eerste plaats te vinden in het gegeven dat Ludendorff, vrijwel als enige in Duitsland precies op de hoogte was van de positie waarin zijn land verkeerde en daaruit kon hij, normaal gesproken, geen optimistische verwachtingen putten. Verder is in dit verband de toenemend afwijzende opstelling van de OHL met betrekking tot de briefwisseling met Wilson een gegeven, dat niet enkel kan worden verklaard als reactie op de steeds hardere opstelling van Amerikaanse zijde.

Ten slotte is er de snelle parlementarisering van het Duitse regeringssysteem, begin oktober 1918. Het is niet aanmerkelijk dat Ludendorff, als exponent van de antidemocratisch gezinde Duitse militaire elite, deze ingrijpende hervorming zou hebben laten doorvoeren, enkel en alleen om via een tijdelijke adempauze zijn troepen te kunnen hergroeperen voor een nieuwe confrontatie met de geallieerden. En dat dan bovendien voor een regeringssysteem dat inmiddels het zijne overduidelijk niet was en evenmin ooit zou worden, gezien de latere opstelling die hij innam ten opzichte van de Weimarrepubliek.

Het einde

Reeds kort na zijn aantreden als kanselier had prins Max von Baden geconcludeerd dat met Ludendorff niet te werken viel en hij had dat de keizer ook laten weten. Toen Von Hindenburg en Ludendorff zich op 24 oktober per dagorder aan de troepen uitdrukkelijk distantieerden van het regeringsbeleid inzake de onderhandelingen, werden beiden ontboden naar Berlijn om in slot Bellevue tegenover keizer Wilhelm

verantwoording af te leggen over hun handelwijze.

Het onderhoud verliep uitermate heftig en eindigde met het ontslag van Ludendorff.¹⁶ Hindenburg kreeg evenwel van de keizer te horen: "*Und Sie bleiben!*". Hij kreeg Wilhelm Groener als nieuwe kwartiermeester-generaal naast zich.

Op 29 oktober begon in Wilhelms-haven de muiterij op de vloot naar aanleiding van het waanzinnige plan van de marineleiding om uit te varen voor een beslissende confrontatie met Engeland. Binnen de OHL was alleen Ludendorff van dit voornemen op de hoogte geweest.

De matrozenopstand betekende het begin van de Novemberrevolutie in Duitsland. Voor de tweede keer kwam binnen één maand het thuisfront in beweging, wederom als onbedoeld gevolg van een optreden door de militaire leiding.

Uiteindelijk startten de wapenstilstands-besprekingen op 8 november, zonder dat een delegatie van de OHL daar bij aanwezig was. Hindenburg oefende wel druk uit op de Duitse onderhandelaars om zoveel mogelijk verlichting van de voorwaarden uit het vuur te slepen. Toen dat onmogelijk bleek, drong hij erop aan dat de Duitse delegatie de door de geallieerden voorgelegde overeenkomst zou ondertekenen. De oorlog was op de ochtend van 11 november 1918 voorbij.

Nu kon in Duitsland het onderzoek beginnen naar de verklaring voor de nederlaag die was geleden. Zij die het vinden van de waarheid hieromtrent wilden verhinderen, waren er klaar voor.

Noten

1. Emil Ludwig geeft een levendig verslag van de bijeenkomst in *Hindenburg, Legende und Wirklichkeit*, (Hamburg 1962) 190-197.
2. R.B. Asprey, *The German High Command at war, Hindenburg and Ludendorff conduct World War I* (New York 1991). Hierin wordt een scherpe analyse gegeven van beide veldheren en hun wijze van oorlogvoeren.
3. Nadat Duitsland, als antwoord op de Britse blokkadepolitiek, op 4 februari 1915 tot de onbeperkte onderzeebootoorlog was overgegaan, werd na het tot zinken brengen van de *Lusitania*, waarbij 120 Amerikanen omkwamen, tot een aantal beperkingen besloten. In 1916 werd echter weer een verscherping doorgevoerd: zonder waarschuwing zouden bewapende vijandelijke han-

delsschepen op alle zeeën worden aangevalen en ongewapende vijandelijke schepen indien zij zich in het oorlogsgebied bevonden.

4. Er moesten meer dan een miljoen militairen in het oosten blijven voor bewakingsactiviteiten en bemoeienis met de afscheidingsbewegingen in de Oekraïne en het Oostzeegebied. De stelling dat de beste divisies naar het westen waren gestuurd en het slechts de oudere soldaten waren, die in Rusland achterbleven, maakt de kritiek niet minder. Laatstgenoemde categorie zou in het westen namelijk rustige frontsectoren hebben kunnen bemannen, waardoor andere eenheden het offensief hadden kunnen versterken.
5. Tot het einde van de oorlog bereikten alle Amerikaanse troepentransportschepen veilig Europa, hetgeen opmerkelijk is in het licht van de beloften die de Duitse marineleiding tegenover Ludendorff had gedaan.
6. Asprey verklaart het gebrek aan realiteitszin van de OHL uit het vasthouden aan onjuiste cijfers (troepensterkte divisies nog op het oude peil geschat) en het continu verblijven tussen "*people as pigheaded, blind and greedy as themselves*" (Asprey, *The German High Command*, 404).
7. Van de in totaal 2.568.546 geregistreerde Duitse slachtoffers tijdens de oorlog, waren 760.000 burgers. Meer dan een kwart dus! (voor getallen: zie R.E. en T.N. Dupuy, *The encyclopedia of military history, from 3500 b.C. to the present* (herz. ed.; New York 1977).
8. J.Kocka, *Klassengesellschaft im Krieg 1914-1918* (Göttingen 1973) 135.
9. J. Kocka, *Klassengesellschaft*, 131-134.
10. Ibidem, 207 (noot).
11. Zie hierover o.a.: E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen 1914-1918* (Berlijn 1919) 583.
12. Asprey, *The German High Command*, 468.
13. Zie voor Ludendorff's theorie: H. Speier, "Ludendorff: the German concept of total war" in: E.M. Earle ed., *Makers of modern strategy, military thought from Machiavelli to Hitler* (2e druk; Princeton 1971) 306-321, aldaar 318.
14. K. Rosner, *Memoires van kroonprins Wilhelm* (Amsterdam z.j.) 171.
15. F. Ernst, "Zum Ende des ersten Weltkrieges", *Die Welt als Geschichte, eine Zeitschrift für Universalgeschichte* 17 (1957) 55-67, aldaar 61. Zie ook het door Sebastian Haffner geciteerde memorandum dat Ludendorff op 31 oktober 1918 schreef, in: *1918/19, eine deutsche Revolution* (München 1979; herdruk Hamburg 1981) 50.
16. Asprey, *The German High Command*, 484: "Judging from Ludendorff's report to a colleague and from Hindenburg's later testimony, the interview was almost violent".

Kleioscoop

Ruud Slotboom

Komedie over de holocaust

Bespreking van de film La vita è bella

Regie: Roberto Benigni

Met: Roberto

Benigni,

Nicoletta

Braschi en

Giorgio

Cantarini

Duur: 114

minuten

Een komedie over de holocaust. Dat lijkt bij voorbaat vragen om moeilijkheden. De Italiaanse regisseur en acteur Roberto Benigni had zich dat goed gerealiseerd. Wat hij ook wist was dat het een discussie zonder eind zou worden: de voorstanders van de film zouden net zo talrijk zijn als de tegenstanders. Dus besloot hij tijdens de introductie van de film op het festival in Cannes om zich in interviews aan de discussie te onttrekken.

De onvermijdelijke vraag of het wel fatsoenlijk was om een komedie over de jodenvervolgung te maken beantwoordde hij stevast met de opmerking: "Ik heb de film met liefde gemaakt. Als u hem niet goed vindt, is dat jammer."

Op het eerste gezicht maakte Benigni zich er zo gemakkelijk van af. De recensenten bleven na hun gesprek met de Italiaanse ster met lege handen achter en konden niets anders doen dan zich concentreren op de film. En daarmee bereikte Benigni precies wat hij wilde. Wat hij duidelijk wilde maken was: ga geen discussie met mij aan, maar beoordeel de film op zijn merites. Laat de film antwoord geven op de vraag of het fatsoenlijk is om een komedie te maken over de holocaust. En laat ieder zijn eigen oordeel vellen.

Een schizofrene film

Het opmerkelijke standpunt van de regisseur past bij een opmerkelijke film. *La vita è bella* is een schizofrene film. Het is een komisch verhaal over een tragische gebeurtenis, een simpele vertelling over een ingewikkeld onderwerp. En om de kijker nog meer in verwarring te brengen is de film ook nog eens een combinatie van een romantische komedie, een sprookje, een slapstick avant-la-lettre en een tragedie met alle klassieke ingrediënten van goed en kwaad.

Het verhaal is eigenlijk vrij simpel. Het begint vlak voor de Tweede Wereldoorlog, in een tijd waarin de burenhun kinderen bij voorkeur Adolph en Benito noemden. Benigni speelt de joodse ober Guido, die verliefd wordt op de rijke maar ongelukkige Dora. Zij moet tegen haar zin trouwen met een opportunistische bureaucraat, die carrière maakt in het fascistische Italië. Dora valt voor de charmes van de onstuimige Guido en laat zich op de dag van haar verlovingsvrijwillig door hem ontvoeren. Guido rijdt met een paard de balzaal binnen, pikt Dora op, brengt haar naar zijn woning en verwekt in het bijbehorende idyllische tuinhuis een kind.

Dan neemt het verhaal een verrassende wending. Vijf jaar later loopt Guido, intussen eigenaar van een winkeltje, met zijn zoon Giosué door de straten van het dorp. Het antisemitisme dat voor de oorlog op kleine schaal aanwezig was, is nu niet meer weg te denken. Als de twee langs een winkel lopen met het opschrift 'Verboden voor joden en honden', vraagt het zoontje: "Waarom mogen alleen joden en honden er niet in?" Ach, zegt zijn opgewekte vader, dat is toeval. Een paar straten verderop is een winkel waar Chinezen en paarden niet naar binnen mogen. En zo zijn er nog veel meer winkels in het dorp. Zullen we ook iets op onze winkel zetten? Ik heb een hekel aan spinnen en Oost-Goten. Kom, we gaan op het raam schrijven dat spinnen en Oost-Goten niet naar binnen mogen.

Korte tijd later worden Guido en Giosué weggesleept uit hun huis en op transport gesteld. De niet-joodse Dora probeert haar man en kind uit de trein te laten halen, maar een Duitse officier vertelt dat de twee toch echt op de lijst staan. Daarop eist Dora dat ze ook in de trein wordt gestopt. Zo komen de

drie in een concentratiekamp terecht. In het kamp verdwijnt moeder in de vrouwenafdeling en worden Guido en Giosué ondergebracht in het mannenkamp. Guido blijft de opgewekte komiek, die zijn zoon overal de lol van laat zien.

Hij vertelt hem dat het concentratiekamp één groot spel is. Wie het eerst duizend punten haalt, krijgt de hoofdprijs, een echte tank. Elke dag zijn punten te verdienen, bijvoorbeeld door niet om een boterham te vragen en te doen wat de Duitsers zeggen.

Dit leidt al gelijk tot de meest hilarische scene uit de film. Guido treedt – hoewel hij geen Duits spreekt – als tolk op van een Duitse officier. Die vertelt de gevangenen dat ze zich strikt aan de regels moeten houden, zo niet dan volgen lichamelijke straffen en in het ergste geval executie.

Guido 'vertaalt' de donderpreek voor de gevangenen en vertelt dat iedereen zich aan de regels van het spel moet houden. Wie te laat op het appèl is, verliest punten. Wie niet hard genoeg werkt, maakt geen kans op de hoofdprijs enzovoort.

Giosué gelooft hem en doet zijn best om zoveel mogelijk punten te halen. Maar hij is ook opstandig. Op het moment dat alle kinderen worden opgehaald omdat ze onder de 'douche' moeten, verstopt hij zich en loopt hij stiekem naar zijn vader. Die zegt tegen hem dat hij terug moet naar de barak en gewoon met de andere kinderen moet meegaan. Maar het jongetje weigert dat en ontsnapt zo als enige aan de gaskamer.

Om te voorkomen dat de Duitsers zijn zoontje in de barak ontdekken, verhoogt Guido het puntenaantal dat kan worden verdiend met 'verstoppertje spelen'. De jongen duikt iedere keer

goedgemust weg op het moment dat de Duitsers binnenkomen. Maar dan slaat de twijfel toe. Van andere gevangenen hoort hij dat alle joden worden vermoord.

In de sleutelscene van de film vraagt de zesjarige jongen aan zijn vader of het klopt dat de Duitsers zeep en knopen van de joden maken. En of het waar is dat ze allemaal worden verbrand. Natuurlijk niet, zegt Guido, hoe kan dat nou? Kijk naar deze knoop van m'n shirt, dat is toch geen mens. En we zijn toch niet van hout? Mensen branden toch niet zo goed als hout?

De zoon gelooft het, maar de kijker weet dat het ongeloofwaardige waar is. We zouden graag het zoontje willen zijn, dat zich door zijn liefhebbende en bezorgde vader laat overtuigen dat mensen geen zeep en knopen van andere mensen willen maken. We zouden willen geloven dat mensen andere mensen niet naar de gaskamer brengen. Maar na Auschwitz weten we tot welke gruweligheden de mens in staat is.

Door het verhaal dat Guido aan zijn zoon vertelt wordt de kijker met zijn neus op die ene prangende vraag geduwd die aan het eind van deze eeuw nog steeds onbeantwoord is: hoe kon het in godsnaam zover komen? Waarom vielen de grenzen van humaniteit helemaal weg?

Feiten of fictie?

Je verwacht dat zo'n merkwaardige film over de holocaust nogal verwarrende gevoelens zou oproepen. Maar na afloop lijkt de vraag of het wel fatsoenlijk is een komedie over de holocaust te maken veel minder relevant. De film is zo integer gemaakt, dat je je niet stoort aan de aanpak. Regisseur Benigni is er in geslaagd een

Giosué.

meeslepend verhaal te vertellen, zonder te vervallen in goedkope sentimentaliteit. Hij heeft er ook bewust voor gekozen om de misdaden niet expliciet in beeld te brengen. We zien alleen wat eraan voorafgaat en wat de gevolgen zijn: het transport in de treinen, het afvoeren naar de gaskamers en de enorme berg beenderen van vermoorde joden. Niet de gruwelijkheid, niet de angst, ook niet het heldendom, maar het absurde van de jodenvervolg wordt blootgelegd.

La vita è bella doet denken aan die andere film over de waanzin van het nazisme, *The Great Dictator* van Charles Chaplin. Niet wat betreft de thematiek; beide films gaan immers over een heel ander onderwerp. Maar er is wel een opvallende parallel tussen de manier waarop de twee regisseurs/acteurs te werk zijn gegaan. Natuurlijk valt in de eerste plaats de gelijkenis op tussen Chaplin en Benigni. Beiden spelen de onhandige, naïeve en licht anarchistische maar ook zo charmante komiek. Ze draaien de werkelijkheid om, maken er een karikatuur van en laten juist daardoor zien hoe absurd die werkelijkheid is.

In *The Great Dictator* wordt een joodse kapper per ongeluk aangezien voor de dictator van Tomania, Adenoid Hynkel. In de beroemde slotscene van de film spreekt de kapper in zijn rol als 'Hynkel/Hitler' het volk toe, met precies het omgekeerde verhaal als de echte dictator zou hebben verteld: *'I'm sorry, but I don't want to be emperor. I don't want to rule or conquer*

*anyone. I should like to help everyone, if possible – Jew, Gentile – black men – white [...] We think too much and feel too little. More than machinery we need humanity. More than cleverness we need kindness and gentleness. Without these qualities, life will be violent and all will be lost.'*¹

Benigni maakt gebruik van hetzelfde principe, niet door een persoonsverwisseling maar door het omdraaien van feiten en fictie in het concentratiekamp. Hij maakte er een gruwelijk sprookje van door zijn zoontje te vertellen dat het een spel is.

In een interview zei de Italiaan: *'Toen ik het verhaal geschreven had, heb ik het nooit anders dan als fictie gezien. De werkelijkheid van Auschwitz was zo verschrikkelijk, dat je daarover niets verzinnen kunt. [...] Dit is geen film over Auschwitz, het is een love story, een sprookje.'*²

In beide films is de gruwelijkheid in letterlijke zin afwezig en juist daardoor figuurlijk sterk aanwezig. Je voelt de spanning in de lucht hangen. Dat de gruwelijkheden in *The Great Dictator* niet worden getoond, spreekt voor zich. Chaplin bedacht het verhaal vóór de oorlog en rondde de film in de loop van 1940 af. Later schreef hij in zijn autobiografie: *"Had I known of the actual horrors of the German concentration camps, I could not have made The Great Dictator; I could not have made fun of the homicidal insanity of the Nazi's."*³

Benigni wist wel wat er in de Tweede Wereldoorlog was gebeurd en durfde het toch aan om er een komedie over te maken, al spreekt hij zelf liever over een film die gemaakt is door een komiek dan over een komische film. Hij vergelijkt zichzelf met Adorno, de auteur die vlak na de oorlog zei dat het na Auschwitz niet meer mogelijk was om gedichten te schrijven, maar dat toch deed. Die paradox herkent Benigni. Liefde en humor in films over de oorlog lijken na Auschwitz niet meer mogelijk en toch heb ik de behoefte om te spreken.

Positieve reacties

De reacties op *La vita è bella* waren over het algemeen positief. De film won de Grote Juryprijs van Cannes en werd de openingsfilm van het festival van Jeruzalem. Daar werd hij enthousiast ontvangen, zowel door linkse als rechtse critici. In Hollywood sleepte Benigni dit jaar zelfs zeven Oscar-nomi-

naties in de wacht (onder meer voor beste film en beste acteur), een record voor een niet-Engelstalige film.

Ook in Nederland waren de recensies in de kranten lovend. De lezers van *De Volkskrant* kozen *La vita è bella* zelfs tot de beste film van 1998.

De positieve reacties zeggen net zo veel over de film als over het publiek. Een halve eeuw na het eind van de oorlog is de afstand blijkbaar groot genoeg om dit soort films over de holocaust te maken. Tien of twintig jaar geleden was dat nog onmogelijk geweest.

Natuurlijk moet de film niet worden gezien als een 'betere' manier om de holocaust in beeld te brengen. Critici die schreven dat *La vita è bella* veel duidelijker maakt wat de jodenvervolg betekende dan bijvoorbeeld *Schindler's List*, sloegen de plank dan ook volledig mis. Het is een 'andere' manier, die een bijdrage levert aan de poging om uit te leggen wat er in de oorlog is gebeurd.

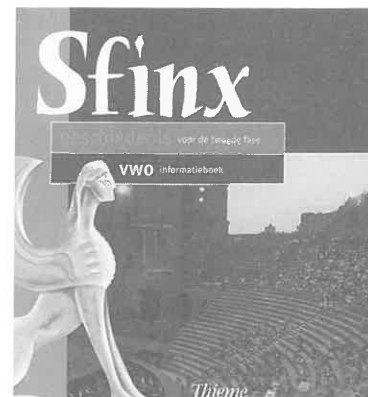
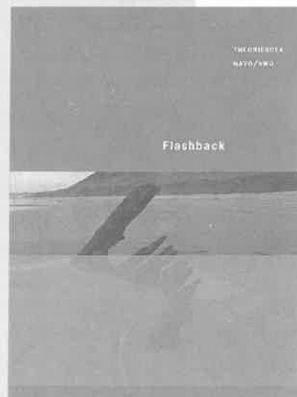
La vita è bella moet ook niet als een 'redelijk alternatief' worden gezien voor mensen die in navolging van de Duitse auteur Martin Walser weggijken wanneer er weer een serieuze documentaire over Auschwitz op televisie is. Integendeel, de film van Benigni is alleen begrijpelijk wanneer de werkelijkheid bij de kijker bekend is. Dat is een belangrijke constatering voor docenten die iets met deze film in de klas willen doen. Zonder kennis van de Tweede Wereldoorlog en de jodenvervolg is *La vita è bella* niet meer dan een gewone komedie. De film komt pas volledig tot zijn recht wanneer de leerlingen weten wat er in werkelijkheid is gebeurd.

Maar dan is het – net als *The Great Dictator* – een ontroerend en indrukwekkend commentaar op het nazitijdperk.

Noten

1. De tekst van de rede die Chaplin schreef voor *The Great Dictator* is onder meer te vinden op het internet: <http://wso.williams.edu/~dgerstei/chaplin/barber.html>
2. *De Volkskrant*, 2 december 1998.
3. Geciteerd in David Robinson, *Chaplin. His Life & Art* (London 1985), blz. 485.

Boeken van de maand voor de tweede fase

Het kiezen van een nieuwe methode

Op het moment zal menige geschiedenissectie bezig zijn met het kiezen van een nieuwe methode voor de tweede fase. De keus is ruim, er zijn zeven uitgevers die iets op de markt gebracht hebben. Hier komen twee auteurs aan het woord, die ieder een eigen oplossing hebben voor het aanpakken van het probleem.

Ineke Veldhuis-Meester is lerares geschiedenis en vakdidactica in Groningen en maakte criterialijstjes. Zij lichtte deze al eerder toe op de didactiekconferentie in januari jl.

Jan van Oudheusden maakte voor zichzelf en zijn collega's van het Dr. Mollercollege in Waalwijk/Kaatsheuvel een vergelijkend overzicht van de inhoud van de nieuwe methodes.

Criterialijstjes methodekeuze

Ineke Veldhuis-Meester

Rest u nog tijd voor u de boekenlijst definitief moet inleveren? Heeft u nog niet beslist met welke methode u het gevecht in het studiehuis zult aangaan? De hierna volgende lijstjes helpen een methode te selecteren die het best past bij uw schoolsituatie. Dat betekent dat u rekening houdt met het beleid van de school, de visie en de samenstelling van uw sectie en de leerlingpopulatie op uw school.

De lijstjes zijn niet origineel, maar heel praktisch. Als u eerst lijstje I systematisch afwerkt en bij punt 1, 2 en 3 NOG NIET de nieuwe methoden erbij neemt, heeft u voor uzelf de keuze naar wat het beste past al een stuk simpeler gemaakt. U weet nu beter waar- naar u op zoek bent. Vervolgens gaat u bij punt 4 kijken

welke methode u het beste zou liggen. Daarna bekijkt u de boeken die in aanmerking komen op extra's die u gezien de bovenbouw-eisen en uw type leerlingen graag ziet.

Pas in laatste instantie kijkt u naar prijs, gebruiksgemak, formaat, bladspiegel, stevigheid/duurzaamheid, enzovoort. Deze zijn heel belangrijk, maar als eerste zijn bovenstaande zes inhoudelijke punten maatgevend. Immers het is wel wrang als u de eerste jaren met dat handzame boekje rondloopt dat dan wel lekker in de tas en de hand ligt maar waarmee u slecht uit de voeten kunt. Wat zult u de smoor in hebben!

Vervolgens neemt u met de antwoorden op lijstje I voor u, criterialijstje II onder handen. Dit laat u specifiek

checken in hoeverre de methoden beantwoorden aan de eisen van de tweede fase voor het vak geschiedenis en staatsinrichting.

Heeft u op deze inhoudelijke argumenten uw keuze bepaald, kijk dan of de praktische omstandigheden van prijs, formaat, hanteerbaarheid en overzichtelijkheid én het boekenbeleid op school het u mogelijk maken aan uw keus vast te houden. Wees daarbij creatief: werkt een methode met basisboek en katernen, dan kunt u overwegen klassensets van de katernen aan te schaffen. Ditzelfde geldt voor aparte historisch- overzicht- boeken: die zou u achter in de klas kunnen zetten ter raadpleging. Veel moed en beleid en ook een beetje lol toegewenst.

Criterialijstje Methodekeuze I

De beste manier om een nieuwe methode te kiezen in het algemeen:

1. Vraag u af wat uzelf c.q. de sectie goed bevalt aan uw huidige methode:
 - Welke onderdelen wilt u niet missen?
 - Aan welke ordening c.q. indeling van de stof hecht u?
 - Hoe verhoudt de aandacht besteed aan kennis zich tot de aandacht besteed aan vaardigheden?
2. Vraag u af wat u c.q. uw sectie niet goed of verwarrend vindt in uw huidige methode.
3. Stel vast wat u c.q. uw sectie in ieder geval verwacht van uw methode.
 - De leerling kan er bijvoorbeeld zelfstandig mee werken.
 - De docent moet een grote rol spelen als kennisbron of als organisator van het leerproces of juist als begeleider.
4. Check de nieuwe methoden op de punten 1, 2 en 3, voor u zelf en voor uw sectie.
5. Welke extra's ziet u c.q. uw sectie graag in uw nieuwe methode?
6. Welke ICT mogelijkheden biedt de nieuwe methode? Hoe zijn ze geïntegreerd in de lesstof?

Criterialijstje methodekeuze II

Bekijk de onderdelen van de methoden op het volgende:

1. Welke themata zijn gekozen bij de subdomeinen?
Hoe/op welke wijze wordt een subdomein uitgewerkt?
Hiermee ziet U hoe het probleem van de *stofkeuze* wordt opgelost.
2. Welke relatie wordt er gelegd tussen de themata onderling, en tussen de themata en het historisch overzicht?
Zit het historisch overzicht in de werkboeken of in het tekstboek?
Hoe komt de relatie tussen de themata onderling en tussen thema en overzicht tot uitdrukking in de opdrachten?
Hiermee ziet U *welke plaats het historisch overzicht* inneemt.
3. Welke tussenoplossing is gekozen voor het 4-VWO-probleem: geschiedenis en staatsinrichting in het algemene deel?
4. Hoe krijgt *het Studiehuis* gestalte: in duidelijk herkenbare aparte blokken? Geïntegreerd in de stof van elk hoofdstuk?
Wordt iets eerst voorgedaan en dan verwerkt in opdrachten? Zit er een duidelijke opbouw in zelfstandigheid voor de leerling in, is er bijvoorbeeld een stappenplan?

5. Hoe zit het met de hoofddoelstelling van de tweede fase, dat wil zeggen hoe is *domein A verwerkt in de andere domeinen*?

Zijn er ook opdrachten waarin ICT verwerkt is?

6. Bekijk de docentenhandleiding op de coherentie en consistentie van de methode:

- a. Zit er een visie op het zelfstandig leren in de methode? Vindt u die visie ook terug in leerlingenboek en docentenhandleiding?
- b. Blijkt er een visie op het geschiedenisonderwijs uit? Kunt u c.q. de sectie zich in die visie vinden?

7. Als de school dit belangrijk vindt: Kent de methode *schoolbreed en vakoverstijgend* een identiek stappenplan voor het uitvoeren van praktische opdrachten, in het algemeen voor het begeleiden van de leerlingen bij het zelfstandig leren leren?

8. In de overgangssituatie van de versoepling van staatssecretaris Adelmund:

- a. Welke mogelijkheden ziet u in de methoden voor de behandeling van een chronologisch overzicht?
- b. Verandert uw keuze voor een methode nu u drie subdomeinen kunt laten vallen?

De vakinhoud van een nieuwe methode

Jan van Oudheusden

De keuze van een nieuwe methode is een serieuze zaak. Voor een belangrijk deel hangt er het werkplezier van leerling en leraar in de komende paar jaren van af. Allerlei criteria moeten in het keuzeproces worden betrokken. Ik verwijs naar de ideeën hierover van Ineke Veldhuis op de didactiekconferentie van januari j.l. te Vught, die hierboven zijn afgedrukt, en naar de SLO-brochure *Checklist Leermiddelen geschiedenis* van Jan Sniekers uit 1997. Beide auteurs leggen sterk de nadruk op de concretisering van de studiehuisgedachte, het werken met ICT, de realisering van domein A (vaardigheden), de assistentie die een methode biedt bij het zelfstandig leren leren, en nog veel meer uiterst valide aandachtspunten. De invalshoek van mijn handreiking is

iets anders. Omdat ik benieuwd was hoe de methodes voor de tweede fase de verschillende subdomeinen inhoudelijk ingevuld hebben, heb ik ze alle zeven naast elkaar gelegd, om te zien tot welke keuzes zij gekomen zijn. De concretisering van domein A, de vaardigheden, is hier slechts zeer summier aangeduid. Tijdens het maken van dit schema kon ik nog niet beschikken over alle katernen, werkboeken en overige uitgaven. Het viel op dat alleen Meulenhoff, Thieme, SMD en EDU het totaalpakket konden presenteren. Het resultaat is te zien op de volgende bladzijdes.

In eerste instantie deed ik dit om te beschikken over een hulpmiddel ten behoeve van mijn eigen geschiedenis-

vaksectie; bij nader inzien leek me dit overzicht ook geschikt als extra service voor vakcollega's in den lande, die net als wij in Waalwijk nog met het keuze-probleem worstelen. Het ligt voor de hand dat een dergelijk schema niet nodig is voor het vak geschiedenis in het gemeenschappelijk gedeelte; de invulling van domein A is daar een afgeleide van die in de profielen; en de invulling van de andere domeinen (totalitaire stromingen, oorlog en vrede en historisch overzicht twintigste eeuw) loopt per methode niet ver uiteen. Hier zal men dus de onderwerpkeuze van de auteurs niet als criterium kunnen nemen, en zal men sterk moeten letten op de verschillende manieren waarop die onderwerpen gebruiksklaar zijn gemaakt.

Uitdrukkelijk wil ik stellen, dat mijn pretenties met dit overzicht niet verder reiken dan letten op de inhoud; de docent zal zelf de methodes ter hand moeten nemen om te beoordelen *hoe* de inhoud gestalte hebben gekregen.

Enkele zaken die direct in het oog springen:

- de elkaar overlappende subdomeinen vwo en havo zijn veelal identiek.
- subdomein levensonderhoud wordt veelal ingevuld als: industriële revolutie en sociaal vraagstuk.
- subdomein politiek systeem: dit is vaak sociaal-economisch en sociaal-cultureel ingevuld, dus: verzorgingsstaat, sociale wetgeving, verzuiling en ontzuiling, maar niet: de werking van het politieke bedrijf.
- subdomein 'contacten tussen westerse en 'niet-westerse' samenlevingen': hier zien we uiteenlopende keuzes: de een kiest voor Zuid-Afrika, de ander voor Latijns-Amerika; ook Afrika en Nederlands-Indië komen voor.
- subdomein 'migratie' (alleen havo) betekent in haast alle methodes: de VS als immigratieland.
- subdomein 'staats- en natievorming' (alleen vwo) laat grote verschillen zien: van België tot Italië en van het Midden-Oosten tot het negentiende-eeuwse Duitsland.
- subdomein religie (alleen vwo) loopt uiteen van God in Nederland tot God in Amerika en de islam in Oost en West.

- volkscultuur; hier kan men kiezen uit onder meer hekserij, feestcultuur en diverse beschavingsoffensieven.
- internationale betrekkingen: de meeste methodes kiezen voor de grote oorlogen van de twintigste eeuw, met het werk van Volkenbond en VN, maar er zijn ook eigenzinnige keuzes: Oostenrijk (*Pharos*); of, minstens zo gewaagd: WO I vergeleken met de Cubacrisis (*Sporen*).

De lezer zal na enige bestudering van het overzicht ongetwijfeld nog tal van eigen conclusies kunnen trekken.

Ten slotte nog twee opmerkingen:

1. In december heeft de staatssecretaris meegedeeld dat de school ervoor kan kiezen maximaal drie subdomeinen aan te wijzen die niet in het schoolexamen aan de orde komen. Deze onderdelen moeten dan worden vervangen door een overzicht van de geschiedenis van een door uzelf te bepalen tijdspe-

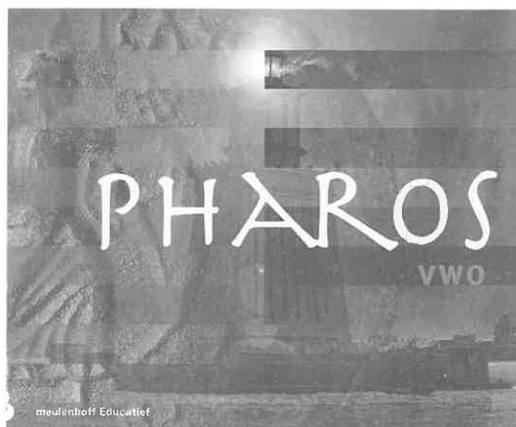
riode; in het vwo mag dit niet de twintigste eeuw zijn, zolang geschiedenis deel uitmaakt van het gemeenschappelijk deel.

Dit leidt mijns inziens tot twee overwegingen:

- a. Het lijkt raadzaam te kijken of een bepaalde methode een apart historisch overzicht heeft opgenomen, en of dit didactisch klaargemaakt is, dan wel gemakkelijk leerbaar gemaakt kan worden. In elk geval zijn de methodes *Sprekend verleden*, *Sporen* en *Pharos* van een historisch overzicht voorzien. Alle drie de methodes hebben evenwel op totaal uiteenlopende manieren gestalte gegeven aan dit overzicht.
- b. Indien een methode u niet bevalt omdat één, twee of hooguit drie subdomeinen naar uw oordeel onbevredigend zijn ingevuld, hoeft dat op zich nog geen reden te zijn de methode niet te kiezen; mits de rest maar wel aan uw wensen voldoet en er in dat geval een historisch overzicht is waardoor de afvallende subdomeinen worden gecompenseerd.

2. Het is dienstig te letten op de keuze van de subdomeinen in de centraal-schriftelijke eindexamens voor de komende jaren. Het Cito heeft daartoe de volgende onderwerpen bekendgemaakt:

jaar	examenthema algemeen	examenthema Nederland
2000	subdomein: Internationale betrekkingen thema: Duitsland en Europa 1945-2000	subdomein: Levensonderhoud en sociale verhoudingen thema: Nederland op het breukvlak van 2 eeuwen
2001	subdomein: Internationale betrekkingen thema: Duitsland en Europa 1945-2000	subdomein: contacten tussen westerse en 'niet-westerse' beschavingen Thema: Nederlands-Indië en Nederland
2002	subdomein: Totalitaire systemen en staten thema: Sovjet-Unie	subdomein: contacten tussen westerse en 'niet-westerse' beschavingen Thema: Nederlands-Indië en Nederland
2003	subdomein: Totalitaire systemen en staten thema: Sovjet-Unie	subdomein: Politiek systeem en politieke cultuur in Nederland thema: Politiek systeem en politieke cultuur in Nederland

INVULLING SUBDOMEINEN en vaardigheden in methodes HAVO

* = nog niet verschenen medio februari 1999

SUBDOMEIN	PHAROS <i>Meulenhoff Educatief</i>	SPREKEND VERLEDEN <i>NijghVersluys</i>	SFINX <i>Thieme</i>
<i>Domein B, subdomein: levensonderhoud en sociale verhoudingen</i>	Twee ronden van econ. groei; Nederland 1500 - 1900	Mensen en machines: Arbeidsomstandigheden in Nederland en W-Europa sinds de Industriële Revolutie	Een trage revolutie; ontstaan industriële samenleving; case-study: Schotland
<i>Domein C, subdomein: primaire samenlevingsverbanden en opvoeding</i>	De emoties van het gezinsleven; een geschiedenis van het gevoel	Gezinnen en generaties in historisch perspectief 1850-1930-nu;	verwennen, verwaarlozen of harde hand? Ideeën over opvoeding en ouderliefde
<i>Domein D, subdomein: politiek systeem en politieke cultuur in Nederland</i>	Van armenzorg tot sociale verzekeringsbank; Nederlandse politiek en het armoedevraagstuk	Anderhalve eeuw politiek in Nederland*	Morgen gezond weer op? zorg, sociale zekerheid en overheid in Nederland vanaf 1850
<i>Domein D, subdomein: totalitaire systemen en staten</i>	Duitslands 'Sonderweg': geschiedenis van Duitsland in de 20e eeuw	Communisme en fascisme*	De weg naar de hemelse vrede. China als totalitaire staat
<i>Domein E, subdomein: internationale betrekkingen en oorlogvoering</i>	De maakbaarheid van de wereld; Volkenbond en VN in de 20e eeuw	De mensen en hun oorlogen*	Oorlog en vrede; 'vrede willen is oorlog kennen': ridderkrijg, Volkenbond, Vietnamese oorlog
<i>Domein F, subdomein: contacten tussen 'westerse' en 'niet-westerse' samenlevingen</i>	Zuid-Afrika, een thuisland voor iedereen?	Het westen en de anderen; de anderen en het westen*	Kolonisatie en imperialisme: Latijns Amerika en de westerse wereld
<i>Domein F, subdomein: migratie en culturele beïnvloeding</i>	Mozaïek of Melting Pot: De VS, een natie van vele naties	Migratie: de VS voor 1950 en West-Europa nu vergeleken	Weggaan en nieuwkomen: Nederlanders als emigranten en nieuwkomers in de VS; nieuwkomers in Nederland
<i>Domein G, subdomein: volkscultuur: vormgeving van het dagelijks leven</i>	De betovering van het dagelijks leven. Magie in Europa	Zo zijn onze manieren*	Volkscultuur: het spel van alleman (feesten, toneel, carnaval)
<i>Domein A: benaderingswijzen en vaardigheden</i>	benaderingswijzer, kijkwijzer, historisch overzicht, onderzoekswijzer	tips voor praktische opdrachten en profielwerkstukken	onderzoeksopdrachten verspreid over alle hoofdstukken
<i>Uitvoering</i>	themaboek; studiemap	handboek 4h en 5h*; 6 katernen	informatieboek ; onderzoeksboek
<i>Prijs</i>	themab: f 77,50 map(23r)f27,50	handb4:f78,50 handb5: ? kat.: 6x f14,-	inf.b.: f 42,50 ond.b: f 68,50

SPOREN <i>Wolters-Noordhoff</i>	FLASH BACK <i>SMD (ViaDelta)</i>	MEMO <i>Malmberg</i>	TRANSPARANT <i>EDU</i>
Haarlem industrialiseert! levensonderhoud, soc. verhoudingen, primaire samenlevingsverbanden en opvoeding	Rookpluimen aan de horizon: Industriële Revolutie en sociale vraagstuk in Groot Britannië en Nederland vergeleken	indien hetzelfde als vwo-boek: Op weg naar welvaart. Nederland en de VS vanaf 1870	Mechanisering v.h. levensonderhoud (uitvindingen Industriële Revolutie)
idem: Haarlem industrialiseert	Hoeksteen van de samenleving? Het gezin in de (pre-)industriële samenleving	(in vwo-boek:) Gezin en Industriële Revolutie in Engeland	Huwelijk, gezin, samenleving vanaf de oudheid
Scheidsrechter of zedenmeester? overheidsbemoeienis, verzuiling, beschavingsoffensief	Koning, Kamer, kabinet; schoolstrijd, partijvorming, verzuiling, verzorgingsstaat	(in vwo-boek:) Politiek en staatsinrichting in Nederland en Europa; 1848-heden	De rol v.d. Ned. overheid vanaf midden 19e eeuw; onderwijs, crisisbestrijding, verzorgingsstaat
In de ban van de heilstaat: het Derde Rijk en de DDR vergeleken	In het keurslijf van de partij; de Sovjet-Unie, nazi-Duitsland	(in vwo-boek:) Tot. dictatuur of democratie; Rusland '17-heden, Dl. '18-'45, Nl. '18-'40	Het Russische experiment 1917-1991
De wereld op de rand van de afgrond: intern. betrekkingen en oorlogvoering 20e eeuw: 1914 (WOI) en 1962 (Cubacrisis)	Internationale betrekkingen 20e eeuw: WOI, interbellum, WOII, VN, Koude Oorlog	Oorlog en vrede. Internat. verhoudingen 1900-1940; WO II en K.O.; internat.betr. '40-heden (Korea, Cuba, Vietnam, M.Oosten)	Internat. geweld en machtsuitoefening 19e eeuw (vanaf congres Wenen tot en met gewapende vrede 1871-1914)
Van Accra tot Amsterdam: culturen West-Afrika, slavernij Suriname, migratie naar Nederland	Van Batavia naar Djakarta: VOC, imperialisme, dekolonisatie Indonesië	(in vwo-boek:) Van Ned-Indië tot Indonesië; opkomst en ondergang van een kolonie	Van kolonialisme naar neokolonialisme (v.a. 1600 - Derde Wereld heden)
Het beloofde land (Amerika)	Oude waarden in een nieuwe wereld: migratiestromen naar de VS, racisme, multiculturalisme	?*	Kijken naar elkaar. Immigranten in Amerika, 1783-1920
Elite en volk: tegenspel of samenspel? kerstening, beschavingsoffensief, folklore	Kerk en Wereld; kerk en cultuur Middeleeuwen, feesten	(in vwo-boek:) Op weg naar de brandstapel; hekserij en heksenvervolg	Het volk feest. Functies, betekenis losbandigheid (Kerst, carnaval, hoofse manieren, beschavingsoffensief)
in basisboek 7 thema's om vaardigheden te oefenen; module zelfstandig leren	apart deel 'vaardigheden' w.o. onderzoek, enquête, infoverwerking	bij elk hoofdstuk: studie-vaardigheden; memo-dossier; historisch overzicht	bronnen met vragen/opdrachten
basisboek; 7 katernen	theorieboek vwo/havo en 2 werkboeken*	basisboek havo* werkboek	handboek/bronnenbad en cursusplan
basisb: f79,95 kat:7x f13,50	boek: f 107,50 2x wb: ??	basisb: f84,50 werkb: f24,50	handb: f79,50 curspl: f39,50-

INVULLING SUBDOMEINEN en vaardigheden in methodes VWO profieldeel

* = nog niet verschenen medio februari 1999

SUBDOMEIN	PHAROS <i>Meulenhoff Educatief</i>	SPREKEND VERLEDEN <i>NijghVersluys</i>	SFINX <i>Thieme</i>
<i>Domein B, subdomein: levensonderhoud en sociale verhoudingen</i>	Twee ronden van econ. groei, Nederland 1500-1900	Mensen en machines: arbeids- omstandigheden in NI en W- Europa sinds I.R.	Een trage revolutie; ontstaan industriële samenleving; case-study: Schotland
<i>Domein C, subdomein: primaire samenlevingsverbanden en opvoeding</i>	De emoties van het gezinsleven; een geschiedenis van het gevoel	Gezinnen en generaties in histo- risch perspectief 1850-1930-nu;	Verwennen, verwaarlozen of harde hand? Ideeën over opvoeding en ouderliefde
<i>Domein D, subdomein: politiek systeem en politieke cultuur in Nederland</i>	Van armenzorg tot soc. verzeke- ring; Nederlandse politiek en armoedevraagstuk	Anderhalve eeuw politiek in Nederland*	Morgen gezond weer op? Zorg, sociale zekerheid en overheid in Nederland vanaf 1850
<i>Domein D, subdomein: totalitaire systemen en staten</i>	Duitslands 'Sonderweg? Duitsland in 20e eeuw	Communisme en fascisme*	De weg naar de hemelse vrede. China als totalitaire staat
<i>Domein D, subdomein: staats- en natievorming</i>	Eenheid en scheiding: staat en natie in België	Eenheid en verdeeldheid in Europa*	De kracht van het vaderland. Staats- en natievorming 1780- heden; Vlaanderen, DI, NI
<i>Domein E, subdomein: internationale betrekkingen en oorlogvoering</i>	Het hart van Europa: Oostenrijk en de diplomatie	De mensen en hun oorlogen*	Oorlog en vrede; 'vrede willen is oorlog kennen': ridderkrijg, Volkenbond, Vietnamese oorlog
<i>Domein F, subdomein: contacten tussen 'westerse' en 'niet-westerse' samenlevingen</i>	Zuid-Afrika, een thuisland voor iedereen?	Het westen en de anderen; de anderen en het westen*	Kolonisatie en imperialisme: Latijns Amerika en de westerse wereld
<i>Domein F, subdomein: 'Niet-westerse' samenlevingen</i>	Het rijk van het Midden; China's sinocentrisme, mythe of werke- lijkheid?	Hoe anders waren het oude China en Japan?*	Edo-Japan: de wereld van shin- to, sjogoen en samoerai
<i>Domein G, subdomein: volkscultuur: vormgeving van het dagelijks leven</i>	Op zoek naar het volk; feestcul- tuur in Europa	Zo zijn onze manieren*	Volkscultuur: het spel van alle- man (feesten, toneel, carnaval)
<i>Domein G, subdomein: Oude culturen en de westerse samenleving</i>	Klassiek of kopie? De Grieks- Romeinse erfenis in de westerse cultuur	Oude culturen in de westerse samenleving*	De mens ontdekt de wereld. Oude culturen en de westerse samenleving
<i>Domein G, subdomein: Religie en levensbeschouwing</i>	God in Nederland; religie in de Nederlandse samenleving	Nederlanders en de verzuiling*	Waarheen, waarvoor? religie en levensbesch. in NI in 20e eeuw (verzuiling, ontzuiling)
<i>Domein A, vaardigheden en benaderingswijzen</i>	benaderingswijzer, kijkwijzer, historisch overzicht, onderzoeks- wijzer	vaardigheden vanuit katernen; handb; hist. overzicht, illustr. teksten, tips profielwerkst., prakt. opdrachten	onderzoeksopdrachten verspreid over alle hoofdstukken
<i>Uitvoering en prijs</i>	themaboek en studiemap: f 79,50 f 27,50	handboek 5vwo*, handboek 6vwo*, 11 katernen*, wegwijzer (prijzen nog niet bekend)	informatieboek: f 54,50 2x onderzoeksboek à f 44,90

SPOREN <i>Wolters-Noordhoff</i>	FLASH BACK <i>SMD (ViaDelta)</i>	MEMO <i>Malmberg</i>	TRANSPARANT <i>EDU</i>
Haarlem industrialiseert! levens- onderhoud, sociale verhoudin- gen, primaire samenlevings- verbanden en opvoeding	Rookpluimen aan de horizon: Industriële Revolutie en sociale vraagstuk in Groot Britannië en Nederland vergeleken	Op weg naar welvaart. Nederland en VS vanaf 1870	Mechanisering van het levens- onderhoud (uitvindingen Industriële Revolutie)
idem: Haarlem industrialiseert	Hoeksteen van de samenleving? Het gezin in (pre-)industriële samenleving	Gezin en Industriële Revolutie in Engeland	Huwelijk, gezin, samenleving vanaf de oudheid
Scheidsrechter of zedenmees- ter? overheidsbemoeienis, ver- zuiling, beschavingsoffensief	Koning, Kamer, kabinet; school- strijd, partijvorming, verzuiling, verzorgingsstaat	Politiek en staatsinrichting in Nederland en Europa 1848-heden	Overheid vanaf midden 19e eeuw; onderwijs, crisisbestrij- ding, verzorgingsstaat
In de ban van de heilstaat: Het Derde Rijk en de DDR vergele- ken	In het keurslijf van de partij; de Sovjet-Unie, nazi-Duitsland	Totalitaire dictatuur of demo- cratie: Rusland '17-heden, DI '18-'45, NI. '18-'40	Het Russische experiment 1917-1991
Viva l'Italia? 1815-heden	Brandend zand. Conflicthaarden in het Midden-Oosten: Turkije, Irak, Israël	Eigen land en eigen volk. Naties, staten en nationalisme; Europa, Afrika 19e-20e eeuw	De wording van een keizerrijk. Duitsland 19e eeuw tot en met Bismarck
De wereld op de rand van de afgrond: intern. betrekkingen en oorlogvoering 20e eeuw: 1914 (WOI) en 1962 (Cubacrisis)	Internationale betrekkingen 20e eeuw: WOI, interbellum, WOII, VN, Koude Oorlog	- Oorlog en vrede. Internat. ver- houdingen 1900-1940; - WO II en K.O.: internat. betr. '40-heden (Korea, Cuba, Vietnam, M.Oosten)	Internat. geweld en machtsuit- oefening 19e eeuw (vanaf het Wener Congres tm gewapende vrede 1871-1914)
Van Accra tot A'dam: culturen West-Afrika, slavernij Suriname, nigratie Nederland	Van Batavia naar Djakarta: VOC, imperialisme, dekolonisatie Indonesië	Van Ned.-Indië tot Indonesië; opkomst en ondergang van een kolonie	Van kolonialisme naar neo- kolonialisme; 1600 tot en met Derde Wereld heden
Van Accra tot Amsterdam?	Een verloren beschaving? Het Mayarijk, opkomst en onder- gang	China, van Confucius tot Mao Zedong	Ideeënsystemen en sociaal leven in China tot 1900
Religie en volk: tegenspel of samenwerking? Kerstening, bescha- vingsoffensief, folklore	Kerk en wereld; kerk en cultuur in de Middeleeuwen, feesten	Op weg naar de brandstapel; hekserij en heksenvervolgning	Het volk feest. Functies, betekenis losbandigheid (Kerst, carnaval, hoofse manieren, beschavingsoffensief)
Alleen of met z'n allen? Oude culturen en de westerse samen- leving	Erfenis van het verleden. De wor- tels van de westerse beschaving en doorwerking; joden, christenen, islam; renaissance, neo- classicisme	Het klassieke van de Oudheid; antieke werkelijkheid en moder- ne mythe; Hellas, hellenisme, Rome	De erfenis van de oude cultu- ren; hellenisme, joods-chr. cultuur, islam; renaissance, verlichting, moderne tijd
De kerk gaat uit	God bless America; religie in VS (slavernij, emancipatie, racisme, burgerrechten)	De islam in de moderne wereld. Een religie in beweging; Moham- med, Ar. nationalisme, Islam in NI.	De kerk gaat uit...Reformatie, Chr. verlichting, reveil tot en met verzuiling en ontzuiling
1 basisboek 7 thema's om vaar- digheden te oefenen; hist. over- zicht; module zelfstandig leren	apart deel 'vaardigheden' w.o. onderzoek, enquête, infoverwer- king	bij elk hoofdstuk: studievaaardig- heden, memodossier; hist. over- zicht 20e eeuw	bronnen met vragen/ opdrachten
1 basisboek: f 79,95 katernen à f 13,50	Theorieboek vwo/havo: f 107,50 2 werkboeken*	basisboek vwo: f 89,- werkboek*: f 28,50	2 handboeken/bronnenblad en cursusplan handb 1: f 79,50, handb 2: f 54,50, cursuspl: f 49,50

Boeken

ZOJUIST VERSCHENEN

Bij uitgeverij Bert Bakker verscheen *De honden blaffen* van de journalist Kees Versteegh met als ondertitel: *Waarom het CDA geen oppositie kan voeren*; keurig op tijd voor de provinciale verkiezingen (308 blz., f39,90, ISBN 9035120639).

Verder kwam daar een studie uit over het werk van Umberto Eco door Daniel Salvatore Schiffer onder de titel *Het labrynt van de wereld* (280 blz., f45,-, ISBN 9035120450).

Ook bij Bert Bakker een prachtig geschreven boek over de Nederlandse Opstand, waarin het bestaande beeld van een heroïsche strijd nogal genuanceerd wordt. *Het verraad van het Noorderkwartier* door Henk van Nierop (343 blz., f45,-, ISBN 9035120507).

En tenslotte de herinneringen van Malachy McCourt, een arme Ier die vooral als acteur bekend is geworden, naar Amerika emigreerde en zijn avonturen onder de titel *Een zwemmende monnik* op papier zette (288 blz., f39,90, ISBN 9035120167).

Samen met zusteruitgeverij Prometheus gaf Bert Bakker ook nog een prachtige studie van Ad Biewenga uit. *De kaap de Goede Hoop, een Nederlandse vestigingskolonie, 1680-1730*, schetst een kleurrijk beeld van het dagelijks leven in de kaapkolonie, van de scheepslui die tijdelijk aanlegden tot de kolonisten uit Nederland, Frankrijk en Duitsland én hun Indiase, Indonesische en Afrikaanse slaven (350 blz., f49,90, ISBN 905333802).

Verder bij Prometheus *Ooggetuigen van de wereldgeschiedenis in meer dan hon-*

derd reportages, een verzameling authentieke verslagen uit de wereldgeschiedenis verzameld door Geert Mak en René van Stipriaan. Van Xenofon via Casanova naar Monica Lewinsky (328 blz., f34,90, ISBN 9053337040).

Tenslotte bij dezelfde uitgeverij een prachtige historische roman/thriller van Charles Palliser, auteur van *De Quincunx*. De hoofdpersoon is een geschiedenisdocent uit Cambridge, die zijn onderzoek naar de 9e eeuwse koning Alfred de Grote gedwarsboomd ziet door intriges en eeuwenoude lijken. *Dolende geesten*, zoals vertalers Maaike Post en Arjen Mulder de oorspronkelijke titel *The Unburied* hebben geïnterpreteerd kost f39,90 en heeft 328 bladzijden (ISBN 9053337172).

Bij uitgeverij SUN verscheen een keuze uit de heroïsche en mythologische dichtkunst van het oude Mesopotamië, vertaald en toegelicht door Herman Vanstiphout. *Helden en goden van Sumer* heeft 252 bladzijden en kost f39,50 (ISBN 906168434x).

Ook bij SUN, in de serie Memoria *Het katoenoproer van Gent in 1839* door Gita Deneckere. Het is een sociale geschiedenis van de gewone man, in de vorm van een spannend verhaal, dat gaat over over een stedelijke opstand, waarbij de hele Gentse bevolking op een of andere wijze was betrokken (158 blz., f29,50, ISBN 9061686350).

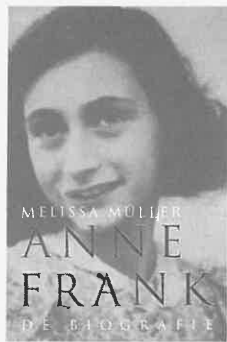
Jos Trippenree

Geert Mak
René van Stipriaan

Ooggetuigen
van de wereld-
geschiedenis
in meer dan honderd reportages

TWEEDE WERELDOORLOG

Melissa Müller, Anne Frank. De biografie (Bert Bakker, Amsterdam 1998) 306blz. f34,90.

Wat heeft een biografie over Anne Frank nog toe te voegen aan het dagboek? Die vraag spookt door het hoofd bij het lezen van het boek van de Oostenrijkse journaliste Melissa Müller. De auteur was zich bewust van dit probleem. In haar inleiding schrijft ze: *'Deze biografie wil het dagboek van Anne Frank in geen geval vervangen, eerder wil zij dit in zijn oprechtheid en helderheid onvervangbare document aanvullen. De begrijpelijkerwijs vaak gefragmenteerde kijk van Anne op haar omgeving en de buitenwereld, die zijn weerslag vindt in het dagboek, moest door een totaaloverzicht van buitenaf worden gecomplementeerd'.*

Is Müller daarin geslaagd? Die vraag is niet eenvoudig te beantwoorden. Je zou verwachten dat de biografie vooral meer informatie geeft over de periode vóór de onderduikperiode in het achterhuis. Müller besteedt daar inderdaad veel aandacht aan. Ze vertelt hoe de familie Frank in Duitsland leefde en onder welke omstandigheden Otto Frank in 1933 besloot om naar Nederland te vertrekken. Ook de aanpassingsproblemen in Amsterdam komen ter sprake: *'Terwijl Otto zijn hoofd bij het werk had, weinig thuis was en er voor vocht, zoals hij zei, om 'überhaupt een manier te vinden om in leven te blijven en verder te komen', terwijl Anne en Margot allang geïntegreerd waren in het Nederlandse leven en zich – zoals bij hun leeftijd paste – slechts nog maar vaag hun vroegere vaderland herinnerden, voelde Edith zich eenzaam'.*

Veel verder dan dit soort voor de hand liggende constatering komt Müller helaas niet. Het blijft allemaal wat oppervlakkig. Ook de beschrijving van de omgeving – eerst van het opkomende nationaal-socialisme in Duitsland, daarna van het vooroorlogse Nederland – zijn weinig verrassend of verhelderend. Merkwaaarderwijs komt het boek pas goed op gang op het moment dat de familie Frank onderduikt in het achterhuis. Je denkt dat over deze periode weinig meer te vertellen valt dan wat al dankzij het dagboek bekend is. En toch slaagt Müller er goed in om de sfeer in het achterhuis weer te geven. De kracht van haar verhaal is dat ze de aantekeningen van Anne in een breder kader zet. Ze gaat niet alleen in op de relatie tussen de verschillende bewoners van het achterhuis, maar analyseert ook scherp welke ontwikkeling Anne doormaakte: *'Juist in die fase van het leven waarin jonge mensen zich gewoonlijk loskoppelen van hun ouders en zich op een nieuwe omgeving beginnen te oriënteren, werd Anne samen met haar vader en haar moeder opgesloten in een uiterst kleine ruimte. Juist toen ze afscheid begon te nemen van haar kinderlijke onderwerpenheid aan het ouderlijk gezag, toen ook bij Anne een periode van ontkenning, rebellie en oppositie begon, moest ze – om te overleven – zich méér aanpassen en méér bereidheid tot samenwerking aan den dag leggen dan ooit, moest ze haar nukken en grillen beheersen, moest ze in plaats van himmelhoch-jauchzend-zum-Todebetriibt, wat haar in die levensfase eigenlijk vergund was, zo verstandig en gedisciplineerd mogelijk zijn'.*

Het zijn dit soort observaties die het boek interessant maken. Ook de relatie tussen Anne en haar moeder wordt helder neergezet. Müller kon daarbij gebruik maken van een aantal pagina's dat Otto Frank na de oorlog niet ter publicatie

had vrijgegeven. De pagina's kwamen na zijn dood in handen van zijn vriend Cor Suijk, die Müller toestemming gaf om ze in te zien. De verhouding tussen Anne en Edith werd gekenmerkt door spanningen en conflicten. Debet daaraan waren vooral de grote karakterverschillen. Anne was de onstuimige en egocentrische puber, charmant maar ook opstandig. Edith was heel anders: een introverte vrouw, ernstig en schuchter, die haar emoties in bedwang hield om het gezin niet tot last te zijn, maar die daar zelf langzamerhand aan onderdoor ging. Anne probeerde zich – wat normaal was voor een meisje van haar leeftijd – los te maken van haar moeder, maar juist dat was in de beperkte ruimte van het achterhuis niet mogelijk.

Of het tot een verzoening tussen de twee is gekomen, heeft Müller niet kunnen achterhalen. Er is te weinig bekend over de periode in de concentratiekampen. Veel tijd hebben Anne en Edith er niet voor gehad. Na de inval van de Duitsers in het achterhuis, begin augustus 1944, werd de familie Frank naar Westerbork gebracht. Een kleine maand later volgde de deportatie naar Auschwitz. Eind oktober/begin november werden Anne en Margot overgeplaatst naar Bergen Belsen. Edith bleef achter en stierf op 6 januari van de honger. Twee maanden later overleden Anne en Margot, beiden aan tyfus.

Ruud Slotboom

Madelon de Keizer, Putten, de razzia en de herinnering (Bert Bakker, Amsterdam 1998) 437 blz., f55,-.

Kinderen in de jaren vijftig en zestig kregen de verhalen over de oorlog nog uit de eerste hand. Hun ouders konden er uit eigen ervaring over vertellen. Ook op school was de oorlog nooit ver weg; drie jaar Jappenkamp levert nu eenmaal meer verhalen op dan een weekje Centerparks. En wat te denken van een meester die kon vertellen over hoe hij had weten te ontsnappen aan een echte razzia? Kom daar nu nog eens om. Het beeld was bovendien altijd helder, al was het dan zwart-wit.

Een vast onderdeel in de verhalen van de oudere generatie werd ingeleid door de gebeurtenissen die op 1 en 2 oktober in Putten op de Veluwe plaatsvonden. Een aanslag van het verzet op een auto van de Wehrmacht, die op beestachtige wijze gewroken werd op de inwoners van het dorp. De mannen weggevoerd en de huizen van Putten verbrand en verwoest. Slechts tien procent van de mannen zou terugkeren uit de Duitse kampen. In de voorstellingen van de na-oorlogse generatie over de Tweede Wereldoorlog kreeg Putten zo een bijzondere plaats; wat daar was gebeurd, gold misschien wel als het beste voorbeeld van de ongekende wreedheid van de bezetter. Zo lag tot ver in de jaren zestig een donkere schaduw over het dorp. Putten was het dorp van de weduwen.

Voor degenen die opgroeiden na de oorlog was daarmee voorlopig de kous af. Dat kon niet voor iedereen gezegd worden die de oorlog zelf had meegemaakt. De psychiater Van Dantzig vroeg zich al kort na de bevrijding af waarom het percentage Puttenaren dat de kampen niet had overleefd zo hoog was. Volgens hem vormde de mentaliteit van de streng

protestantse, agrarische gemeenschap en niet de extreme wreedheid van de Nazi's, de belangrijkste verklaring voor de hoge sterfte onder de mannen uit Putten. Het zou hen aan een, zoals we dat nu zouden noemen, overlevingsstrategie voor de kampen hebben ontbroken. Anderen vroegen zich af of de zin en het belang van de aanslag de zware tol die de burgerbevolking had moeten betalen, rechtvaardigden. En wie waren er eigenlijk verantwoordelijk waren geweest voor de aanslag? Het antwoord op deze vragen is lange tijd, ook voor de tijdgenoten, in duisternis gehuld geweest. Het onderwerp lag te pijnlijk in de kleine gemeenschap. Doordringen tot de kern van de 'zaak Putten' kon zelfs het Riod niet. Putten was dus ook het dorp van de onbeantwoorde vragen.

Na vijftig jaar is het onderwerp voor de meeste overlevenden minder beladen geworden. En de na-oorlogse generatie, voor zover tenminste nog geïnteresseerd, is al lang niet meer tevreden met de oude voorstelling. Dus werd het eindelijk tijd om een poging te doen op alle vragen over Putten een antwoord geven. Madelon de Keizer heeft die opgave groot aangepakt; ze wil in haar boek niet alleen de toedracht van de aanslag en de gevolgen ervan beschrijven, maar ook nauwkeurig vastleggen hoe en wat Putten en de Nederlandse samenleving gedurende ruim vijftig jaar over de noodlottige gebeurtenissen in het najaar van 1944 hebben gedacht.

Ze heeft het zich overigens niet makkelijk gemaakt, want haar boek is geen chronologische vertelling, waarin de aanslag, de gevolgen ervan en de beeldvorming erover achtereenvolgens aan bod komen. In haar boek loopt een en ander nogal eens door elkaar. Aangrijpend is in ieder geval haar beschrijving van de razzia en het lot van de weggevoerde mannen. Madelon de Keizer kan aannemelijk maken dat de these van Van Dantzig niet houdbaar is: allereerst bleek Putten niet zo'n van de buitenwereld afgesloten, in haar orthodoxe religieuze beleving opgesloten gemeenschap te zijn als verondersteld werd. Daarnaast was de sterfte onder alle Nederlanders in de Duitse kampen hoger dan die onder andere nationaliteiten. Het beleid in de kampen was gericht op 'Vernichtung durch Arbeit' en daar zijn de Duitsers aardig in geslaagd.

Een van de sterkste gedeelten van het boek gaat over de verzoening tussen het Duitse dorp Ladelund, waar een van de buitenkampen van Neuengamme gestaan had en Putten. De eerste voorzichtige pogingen, christelijk geïnspireerd, maar door de Duitse pastor ook gebruikt om zijn eigen geweten schoon te wassen, vonden al in 1950 plaats. En dat is heel opmerkelijk, omdat in die periode de meeste Nederlanders nog niet aan dit soort gebaren toe waren. Later, toen in de jaren zeventig de psycho-therapeutische behandeling van oorlogsslachtoffers met een onverwerkt verleden (KZ-syndroom) populair werd, kon de spraakmakende, linkse gemeente van ons land niet geloven dat de bevolking van zo'n achterlijk, christelijk boerendorp op haar eigen wijze het verleden kon verwerken. Het protestantse geloof zou het verleden alleen maar verdringen, voor een werkelijke verwerking ervan was een therapeutische behandeling nodig.

Zo kon de these van Van Dantzig ook in een andere gedaante worden gebruikt. Volgens Madelon Keizer had de opvatting dat een traditioneel ingestelde agrarische gemeenschap mentaal niet in staat was zich te weer stellen tegen een totalitaire bezetter, algemeen post gevat bij de intellectuele elite van de jaren zestig en zeventig. Een opvatting waar zij dus mee afreken.

Minder geslaagd zijn de pogingen licht te laten schijnen op de plaatsen waar het RIOD ook al verdwaald was: daar waar het ging over de toedracht van de aanslag en de rol van de politie in Putten voor, tijdens en na de razzia. De Nederlandse politie is door de Duitsers ingezet bij de razzia. Dat heeft veel kwaad bloed gezet. Alles wat de politie tijdens de oorlog heeft gedaan, werd na oktober 1944 nog maar op één manier bekeken.

Vergelijkbaar is het verhaal over de aanslag. Want wie durft er in zo'n kleine gemeenschap de verantwoordelijkheid voor de aanslag en dus ook voor de gevolgen ervan, op zich te nemen? De betrokkenen besloten te zwijgen en wat ze wel loslieten waren, begrijpelijkerwijs, mystificaties.

De schrijfster wil duidelijkheid scheppen door iedereen aan het woord te laten: daders, ooggetuigen en slachtoffers. Motieven, handelingen, gevolgen en de verschillende interpretaties ervan in de loop van de tijd; alles probeert ze tegelijkertijd te beschrijven. Ze laat de lezer daarmee vaak zitten met een overmaat aan weinig gestructureerde indrukken; de lezer moet, zo lijkt het wel, zelf maar zien wat hij doet met de onontwarpbare kluwen van feiten en meningen.

Als het haar bedoeling is geweest als eerste een post-moderne geschiedenis van Putten te schrijven, dan zou je haar boek als een aardige poging daartoe kunnen beschouwen, maar als Madelon de Keizer echt een analyse heeft willen maken van het drama in het Veluwe dorp en de reacties daarop in de Nederlandse samenleving, dan is het resultaat daarvan wat onevenwichtig.

Hans Pols

INTERNE PROBLEMEN

Salomon Bouman, *Israël Zion* (Jan Mets, Amsterdam 1998) 400 blz., prijs f45,-.

Israël is de enige plaats ter wereld waar joden sneuvelen en sterven omdat ze joden zijn. Tot deze verontrustende conclusie komt Salomon Bouman na tientallen jaren te hebben gewerkt als verslaggever in de joodse staat. Bouman is allesbehalve optimistisch. In het slothoofdstuk van de bundel artikelen die hij sinds 1966 voor *NRC Handelsblad* heeft geschreven, steekt hij zijn zorgen niet onder stoelen of banken. Bouman heeft Israël zijn bezielende glans zien verliezen. Wat begon als een staat die voortkwam uit de holocaust en die bedoeld was om de joden eens en voor altijd een veilig tehuis te bieden, is veranderd in een gespleten natie.

De verovering van de Westelijke Jordaanoever in 1967 heeft daarbij een cruciale rol gespeeld. Oorspronkelijk was het gebied, net als de Strook van Gaza, de Sinai en de Golan-Hoogvlakte, bezet vanuit veiligheidsoverwegingen. Israël wilde zich beschermen tegen mogelijke aanvallen van vijandige Arabische burens. Maar de 'terugkeer' van het bijbelse land van Judea en Samaria, zoals de Westelijke Jordaanoever in joods-religieuze kringen wordt genoemd, bracht een schokgolf van ongebreideld nationalisme en religieus fanatisme teweeg. Sinds 1967 gaan die twee stromingen hand in hand. De discussie over de bezette gebieden wordt sindsdien vertroebeld door religieus-nationalistische argumenten. Het gevolg is dat er naast de reeds bestaande reeks gewelddadig-

heden tussen joden en Arabieren een nieuw soort haat is ontstaan: die tussen joden onderling. Met als dieptepunt de aanslag van Yigal Amir op premier Rabin. Volgens Bouman is Amir slechts één van de vele op hol geslagen kinderen van de zionistische revolutie.

Merkwaardigerwijs wordt Israël tegelijkertijd gekenmerkt door een vergaande amerikanisering van de samenleving. Israël is niet alleen het land van de prominent aanwezige orthodoxe joden, maar ook van de mondaine jongeren met hun onafscheidelijke zaktelefoons, de enorme supermarkten naar Amerikaans voorbeeld en de almaar uitdijende voorsteden. De cultuurstrijd is in volle gang. Wordt Israël een halachische joodse staat waar de joodse religieuze wetgeving het primaat krijgt? Of zal de seculiere democratie de overhand houden, zo vraagt Bouman zich af. Duidelijk is in ieder geval dat de kloof in de samenleving steeds groter wordt. Van het roemruchte saamhorigheidsgevoel dat kenmerkend was voor de eerste tientallen jaren van Israël, is niet veel meer over.

De op de spits gedreven maatschappelijke tegenstellingen maken een consistente vredespolitiek bijna onmogelijk. De socialistische premiers Rabin en Peres stelden het principe 'land-voor-vrede' centraal, maar ze schrokken terug voor de uiterste consequentie van hun politiek. In 1993 hadden zij de kans te beslissen over de grenzen van de Palestijnse staat, maar ze durfden de gordiaanse knoop niet door te hakken, uit vrees dat de natie uiteen zou vallen in een religieus-nationalistisch en een seculier-pacifistisch kamp. Na de moord op Rabin liet premier Netanyahu de kans liggen om het probleem alsnog op te lossen. Als leider van het rechtse blok had hij onder de nationalist en orthodoxe joden meer gezag dan Rabin en Peres. Hij had zijn achterban kunnen overtuigen van de noodzaak om de Palestijnen tegemoet te komen in ruil voor veiligheid op de lange termijn. Maar Netanyahu raakte al snel verstrikt in een verwarrende zigzag-politiek, waarin hij iedereen belofte deed die hij niet nakwam en uiteindelijk helemaal geen beslissingen nam.

Hoe nu verder? Volgens Bouman is er maar één rationeel antwoord: vrede met de Palestijnen op basis van de verdeling van Palestina ten westen van de Jordaan in een joodse en een Palestijnse staat. De tijdsdruk is hoog, zowel vanwege binnenlandse als buitenlandse ontwikkelingen. De kloof tussen religieuze nationalist en geseculariseerde joden wordt steeds groter door de aanhoudende onrust. Bovendien kan Israël niet eeuwig blijven rekenen op steun van het Westen. Zelfs de joden in de diaspora beginnen om politieke, morele en economische redenen afstand te nemen van Israël. Samenleven met de Arabieren op basis van gelijkwaardigheid is noodzakelijk, concludeert Bouman. De Golfoorlog toonde nog eens aan hoe kwetsbaar Israël is als mini-staat in de grote Arabische zee. Daar valt met militair machtsvertoon weinig tegen te doen. 'Eén atoombom op Tel Aviv en Israël is dodelijk gewond.'

Ruud Slotboom

VERENIGDE STATEN

**Clinton in de val.
Hoogtepunten uit het
Rapport-Starr, met bijdragen
van Eduard van de Bilt en
Peter Vandermeersch (Jan
Mets, Amsterdam 1998)
191 blz., f25,-.**

De publicatie van het rapport van de onafhankelijke aanklager Kenneth Starr over de zaak-Lewinsky was in veel opzichten uniek. Voor het eerst konden politici en publiek – zonder de tussenkomst van journalisten of voorlichters – via internet kennis nemen van een cruciaal overheidsstuk. De informatie was voor de buitenwereld op exact hetzelfde moment beschikbaar. Natuurlijk werden de journalisten niet in één klap overbodig. De enorme hoeveelheid informatie schreeuwde om een kritische selectie en een heldere samenvatting. Toch werd het journalistieke werk wel degelijk beïnvloed. Een doorgewinterde journalist in het Witte Huis formuleerde het als volgt: jarenlang hebben we ons in allerlei bochten gewrongen om in de berichtgeving over presidenten en andere politici al te grove terminologie te vermijden. En dan is er ineens het Starr-rapport, over telefoonsex, sigarex, orale sex en het al dan niet ejaculeren van de Amerikaanse president.

Onbewust sloeg de journalist de spijker op z'n kop: de vorm was belangrijker dan de inhoud. Meer dan ooit gold: *The Medium is the Message*. Honderden uren televisie-zendtijd werden er besteed aan de Lewinsky-zaak. Duizenden journalisten tikten hun vingers blauw op de computer om een nieuw onthulling in hun krant te presenteren.

Uitgeverij Jan Mets vond het de moeite waard om de belangrijkste gedeelten uit het Starr-rapport te laten vertalen en uit te geven in een boek van een kleine tweehonderd pagina's. Het document wordt ingeleid met een overzicht van de gebeurtenissen die voorafgingen aan de totstandkoming van het Starr-rapport, geschreven door Eduard van de Bilt van de Rijksuniversiteit Leiden. Hij zet alles nog eens op een rijtje, van de eerste problemen met Paula Jones tot het besluit om het impeachment-onderzoek in gang te zetten. Het boek eindigt met een kort artikel van Peter Vandermeersch, correspondent van *De Standaard*, die de affaire-Lewinsky in een breder kader zet.

Wat heb je aan zo'n boek? Is het een interessant tijdsdocument of slechts een opsomming van feiten die we al lang kennen? Niet alleen in Amerika zijn kijkers, lezers en luisteraars bedolven onder de berichten over de seksuele escapades van de president. Ook in Nederland raakten de media er niet over uitgesproken. Het gevolg is dat iedereen wel weet wat er in het Starr-rapport staat. Dat wil niet zeggen dat het lezen van het originele document saai is. Alleen al de opvallende verschuiving van normen en waarden die erin naar voren komt – zowel bij de 'dader' als de 'aanklager' – maakt het Starr-rapport tot een interessant tijdsdocument. Eigenlijk zou iedere schoolbibliotheek dit boekje moeten aanschaffen, vervolgens dertig jaar lang in een stoffig hoekje wegstoppen en het dan in 2030 aan de leerlingen laten lezen: "Kijk, hier hield de wereld zich aan het eind van de vorige eeuw mee bezig".

Ruud Slotboom

DE KUITEN VAN DE KLIMMERS

Han Mulder, *Excellente foto's. 13 ministers-presidenten te kijk* (Walburg Pers, Zutphen 1998) 95 blz., prijs f29,50.

In vliegende vaart voert Han Mulder ons in *Excellente foto's* langs dertien naoorlogse premiers. Hij schetst met ruim zeventig foto's van excellenties een beeld van de verschuivingen in de politieke cultuur na 1945 en laat zien hoe ook de persfotografie mee veranderde in haar benadering van politieke kopstukken.

Voor wie deze periode bewust heeft meegemaakt is het boek een feest van herkenning. Al het bekende politieke drama komt langs. Drees op de vliegtuigtrap na Linggadjati, Cals op het Binnenhof na De Nacht, Den Uyl en Van Agt tijdens de treinkaping. Ook de flink met anekdotes en verwijzingen opgetuigde tekst roept herinneringen wakker aan al die zo kleurrijke persoonlijkheden en hun gedraai op de vierkante centimeter.

Helaas verspert gezochte smeugigheid de lezer de weg naar een eigen kijk op de beelden. Veel foto's zijn te klein afgedrukt om ruimte te maken voor tekst. Mulder noemt allerlei details die voor de lezer onzichtbaar blijven en hij voegt niet ter zake doende en vage informatie toe, zoals: '*Die heeft in oorlogstijd de boel ook al draaiende gehouden*', over de Hilversumse burgemeester Klaas Boot. Stereotypen - '*Korfballen is socialistisch, wielrennen is rooms*' - en banaliteiten - '*... een beetje jiskefet avant la lettre*' -, hier over Pieter van Vollenhove, doen het boek ook al geen goed.

Toch heeft *Excellente foto's* om op school te gebruiken wel zijn charme. Leerlingen in de tweede fase zouden het boek kunnen gebruiken om zich te oriënteren op een praktische opdracht bij het subdomein 'Politiek systeem en politieke cultuur in Nederland'. Hopelijk wekken de excellente foto's dan de interesse die nodig is om zich op wat serieuzer materiaal te storten.

Chris Keuken

IN EEN KLEIN FRANS DORPJE ...

Michael Baigent, Richard Leigh en Henry Lincoln, *Het heilige bloed en de heilige graal* (Tirion, Baarn 1997) 413 blz., f39,50.

Henry Lincoln, *De gewijde vijfhoek* (Tirion, Baarn 1998) 255 blz., f39,50.

Lynn Picknett en Clive Prince, *Het geheime boek der grootmeesters* (Tirion, Baarn 1998) 448 blz., f49,50.

Prof.dr. Bob Smalhout, *Bijbelse tijdgenoten* (Spectrum, Utrecht 1998) 304 blz., f39,90.

In 1969 las de Engelse televisiemaker Henry Lincoln een Frans boek over een schat die verborgen zou liggen in het dorpje Rennes-le-Château. Het is het verhaal over de priester Béranger Saunière die in 1890 in dit dorpje zulke ontdekkingen deed, dat hij daarna zo rijk zou worden dat hij de dorpskerk kon restaureren, porselein ging verzamelen en een die-rentuin zou aanleggen. Blijkbaar stond deze arme dorpspriester onder speciale bescherming van de autoriteiten en zelfs van Rome, want er werd hem geen strobreed in de weg gelegd. Aangenomen werd dat Saunière belangrijke papieren had gevonden, een kostbare schat en andere geheimzinnige zaken. Het verhaal leverde in ieder geval stof genoeg voor een flink aantal boeken en een drietal documentaires van bovengenoemde Lincoln bij de BBC.

De dorpspriester zou de schat van de Tempeliers hebben gevonden, de heilige graal en zelfs stambomen die zouden aantonen dat er een directe verwantschap zou zijn vanaf Jezus via de Merovingen naar een geheime organisatie die tot op de dag van vandaag actief is. Dat is tenminste de hypothese van het boek van Baigent, Leigh en Lincoln. Het werk van Picknett en Prince graaft nog verder, want zij ontdekken geheime cultussen in Frankrijk en de rest van Europa, gewijd aan Maria Magdalena en Johannes de Doper. Ook hier is hetzelfde geheime genootschap weer actief, maar nu als tegenhanger van het Vaticaan en als hoeder van de waarheid over wat tweeduizend jaar geleden echt is geschied.

Om het gegoochel met de geschiedenis en de diverse echte en apocriefe evangeliën enigszins te kunnen volgen is het boek van Smalhout geen sinecure; hier wordt tenminste duidelijk en verre van vaag verhalen uit de bijbel uitgelegd, ook met gebruikmaking van die apocriefe verhalen.

Wat bovenstaande boeken in ieder geval interessant maakt voor geïnteresseerden in geschiedenis zijn de verhalen over de Katharen, de Tempeliers en de Merovingers tegen de achtergrond van oude Franse dorpjes vol ruïnes. Voor mensen met minder verbeeldingskracht volstaat het waarschijnlijk om het redelijk nuchtere verslag van Lincoln zelf te lezen waarin hij de geschiedenis van Rennes-le-Château nog eens samenvat. En zij die gewoon een spannend boek over occulte zaken ter hand willen nemen en Umberto Eco's *Slinger van Foucault* al uit hebben, vinden in de diverse literatuuropgaven bij de behandelde boeken nog veel meer van hun gading.

Jos Trippenree

Kleiookrant

Het eindexamenprogramma

Zoals u eind vorig jaar in de krant en in *Uitleg* (geel katern 30B, 16 december 1998) heeft kunnen lezen, is door staatssecretaris Adelmund ingegrepen in het examenprogramma geschiedenis van havo en vwo. Namens de intercommissie KNHG/VGN heeft prof.dr. W.J. van der Dussen de besturen van VGN en KNHG de hieronder afgedrukte brief geschreven, waarin hij de onvrede over de gang van zaken bij de intercommissie en haar bezorgdheid voor de toekomst duidelijk maakt.

Heerlen, 24 januari 1999

Graag zou ik uw aandacht willen vragen voor het volgende.

De door u ingestelde intercommissie heeft kennis genomen van de ontwikkelingen met betrekking tot het eindexamenprogramma havo/vwo, zoals dat door de staatssecretaris in een conceptregeling op 23 november 1998 aan de vaste Kamercommissie voor OC&W is toegezonden. De intercommissie zou naar aanleiding van deze conceptregeling haar bezorgdheid willen uitspreken over zowel de hierin gedane voorstellen als de gevolgdte procedure.

Om met het laatste punt te beginnen, het is bevreemdend dat de staatssecretaris in de voorgestelde regeling enkele wezenlijke wijzigingen aanbrengt in het examenprogramma voor havo/vwo, terwijl dit programma niet alleen is goedgekeurd door het parlement, maar ook de instemming heeft van de Onderwijsraad, alsmede de besturen van VGN en KNHG. Wij achten het verder nauwelijks acceptabel dat geen rekening is gehouden met de commentaren op de conceptregeling van onder meer de VGN, SLO en Cito. Het behoeft geen betoog dat ook de intercommissie zich door deze gang van zaken voelt aangesproken, omdat met name deze commissie tot taak is gesteld de aanbevelingen van de Commissie De Wit nader uit te werken.

Omtrent de inhoud van de in de conceptregeling voorgestelde aanpassingen van de examenprogramma's zouden wij ook onze ernstige bezwaren naar voren willen brengen. Scholen die gelegenheid bieden binnen het examenprogramma drie subdomeinen te vervangen door 'een overzicht van de geschiedenis van een door de school bepaalde tijdsperiode' betekent immers een wezenlijke aantasting van het weloverwogen en na uitvoerig overleg tot stand gekomen examenprogramma. Dat als legitimatie van deze aanpassing wordt gewezen op de aanbevelingen van de commissie De Wit verbaast ons ten zeerste, omdat hiermee als uitgangspunt wordt genomen hetgeen juist (nog) ter discussie staat, te weten op welke wijze concreet gestalte gegeven kan worden aan de betreffende aanbevelingen.

Als reden om tot aanpassing van het examenprogramma te komen wordt door de staatssecretaris gesteld dat het bestaand

examenprogramma geschiedenis 'maatschappelijk, en onder leraren, niet onomstreden' zou zijn. Het zou verder 'door veel leraren ondersteund' worden dat de commissie De Wit een alternatieve opzet zou hebben voorgesteld 'waarbij de thematische benadering en vaardigheden meer in evenwicht worden gebracht met een chronologisch overzicht'.

Deze uitspraak verbaast ons ten zeerste, omdat ons niets bekend is van een onder leraren geschiedenis verricht onderzoek naar de waardering van het bestaande examenprogramma. Zonder een dergelijk onderzoek is de betreffende uitspraak letterlijk op niets gebaseerd en het is dan ook weinig passend haar als legitimatie voor een 'aanpassing' van het bestaande examenprogramma te hanteren. Wij achten het nauwelijks aanvaardbaar dat vanuit de overheid een poging wordt gedaan deze aanpassing te realiseren zonder rekening te houden met de commentaren van de direct betrokken instanties. Dit terwijl deze bij de mogelijke toepassing ervan in de praktijk noodzakelijkerwijs wel zijn betrokken en het valt te voorzien dat zich hierbij de nodige problemen zullen voordoen. Zo zal er geen adequaat lesmateriaal in de vorm van schoolboeken voorhanden zijn en zal er sprake zijn van een grote diversiteit aan chronologische overzichten. Bovendien dient erop te worden gewezen dat het valt te voorzien dat hierdoor de belasting voor leraren en leerlingen eerder zal toenemen dan afnemen. Het door de staatssecretaris aangevoerde argument dat de aanpassing van het examenprogramma tot mindere belasting zou leiden snijdt dan ook geen hout.

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn dat de intercommissie zich ernstige zorgen maakt over de gang van zaken rond het examenprogramma geschiedenis en de relatie die hierbij wordt gelegd met de aanbevelingen van de Commissie De Wit. Deze zorgen komen voort uit het feit dat de intercommissie het mede als haar taak rekent een standpunt te ontwikkelen ten aanzien van deze problematiek. Wij richten deze in eerste instantie tot de besturen van het KNHG en de VGN in de hoop dat zij als meest direct betrokken organisaties op passende wijze de genoemde bezwaren aan de overheid kenbaar zullen maken.

Met vriendelijke groet, namens de intercommissie

Prof.Dr. W.J. van der Dussen,
voorzitter intercommissie

Nieuws van het

VGN

bestuur

Wie achterom kijkt wordt geen meeloper

Bij dit nummer van *Kleio* ontvangt u de nieuwe VGN-poster, die tijdens de jaarvergadering van 20 maart jl. werd gepresenteerd.

Het bestuur heeft cartoonist Jos Collignon gevraagd om een pakkende tekening bij het motto, dat de VGN de komende jaren zal ondersteunen. De poster wordt aangeboden aan alle leden in verband met het achtste lustrum.

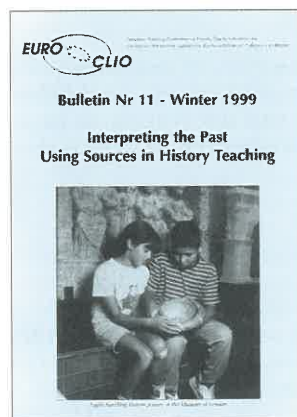
We hopen dat u hem ophangt op school en dat u en uw leerlingen hem leuk vinden.

Herry Groothuis, namens het VGN-bestuur.

Euroclio

Deze winter verscheen het nieuwe *Bulletin*, *Interpreting the Past using Sources in History Teaching*.

Leden van de VGN kunnen dit gratis aanvragen bij het secretariaat van Euroclio: Louise Henriëttestraat 16, 2595 TH Den Haag. Tel/fax 070-385 3669 E-mail: joke@euroclio.nl

Examen-voorbereidings-toets

Vbo/mavo:
Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen?

In aanvulling op de examen-voorbereidingstoets van vorig jaar rond het onderwerp Middeleeuwen 'Europa en de buitenwereld' verscheen in januari een toets bij het nieuwe onderwerp. Met deze beide toetsen kunt u uw leerlingen beter voorbereiden op het CE, hopen ze bij het Cito. Bij de vragen zijn dezelfde uitgangspunten gehanteerd als bij de examen-vragen. De toetsvragen zijn toegespitst op de vereiste structuurbegrippen en vaardigheden en gebaseerd op de stofomschrijving. Het afnemen van de toets neemt één uur in beslag.

De toets is te koop bij het Cito voor f75,-. Ook die bij het

onderwerp Middeleeuwen is nog (beperkt) leverbaar (prijs f75,-). Bestellen: Cito, afdeling Verkoop Tel. 026-3521590, fax 026-352 1135 E-mail: verkoop@cito.nl

Geschiedenis van de VGN

In *Kleio* nummer 1 van dit jaar, de veertigste jaargang, stond een artikel van Anita Pijpelink over veertig jaar VGN en ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs. De doctoraalscriptie, waarop dit artikel gebaseerd is, kan bij de auteur besteld worden. De prijs bedraagt f30,-, exclusief verzendkosten.

Anita Pijpelink, Vlissingestraat 183, 4388 HC Oost-Souburg. Tel. 0118-461805 E-mail: anno@zeelandnet.nl

HET NET

De Vereniging Archeologie en Publiek (VAP) heeft een website gekregen. Het adres: <http://archweb.leidenuniv.nl/vap/>

Op de website van het KNHG is onder andere de *Databank* te vinden, een digitale versie van de *Kroniek*, een bibliografisch overzicht van alles wat vanaf 1994 over Nederland is verschenen. Het betreft boeken én tijdschriftartikelen. U kunt zoeken op auteur, (deel van de) titel, trefwoord of rubriek. www.knhg.nl

Het *Historisch Nieuwsblad* heeft een website waarop voorgaande nummers te raadplegen zijn. <http://www.xs4all.nl/~hisnieuw>

De Dom digitaal

Van 5 maart tot en met 4 juli 1999 is het mogelijk in het Catharijne Convent een reis door de tijd te maken. De tentoonstelling *De Dom digitaal* toont de historische ontwikkeling van het verbeelden van het Utrechtse Domcomplex: van de oudste afbeelding van de domkerk op een zegel uit 1292 tot en met de cd-rom *De CD-Dom*.

Met de computer kan de ingestorte kerk in 1674, de toren in aanbouw in 1350 en dergelijke van alle kanten bekeken worden.

Voor havo en vwo is er een educatief programma gemaakt (voor CKVI). Alle opdrachten zijn te vinden op de website van het museum <http://www.catharijneconvent.nl>

De CD-Dom is uitgegeven door Het Spectrum Electronic Publishing in Utrecht. Hij is te koop in de boekhandel en de museumwinkel, prijs f49,90.

De La Courtprijs

De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen zal in 1999 een prijs uitreiken voor onbezoldigd onderzoek op het gebied van de alfa- en gammawetenschappen. De prijs wordt iedere drie jaar toegekend voor wetenschappelijk onderzoek dat onbezoldigd werd verricht. In aanmerking komen een groot oeuvre, een levenswerk of een uitzonderlijke wetenschappelijke prestatie. Het onderzoek moet zelfstandig zijn verricht en gepubliceerd voor het einde van de inzendtermijn, 1 juli 1999. De prijs bedraagt f15.000 en een zilveren penning.

Voor een aanvraagformulier: Secretariaat Beoordelingscommissie De La Courtprijs, KNAW, Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam. Tel. 020-5510 782/860.

Nationaal Vakbonds- museum

Als aanvulling op de informatie over het Vakbondsmuseum in Amsterdam in *Kleio* 1999/1, in de rubriek Museumnieuws, kan gemeld worden dat vanaf januari 1999 zowel de toegang als de rondleiding door het museum gratis is voor scholieren en docenten.

Vanaf 26 maart

**'Arbeid en Schoonheid
vereend'**
**De kunstenaar Richard
Nicolaüs Roland Holst
(1868-1938)**

Roland Holst heeft, hoewel afkomstig uit een zeer welgesteld milieu, zijn leven lang geprobeerd zijn kunst ruime maatschappelijke betekenis te geven. Hij stond sterk onder invloed van de Engelse 'Arts and Crafts'-beweging en

William Morris. Een groot aantal van zijn werken zijn nu bijeengebracht in de Burcht van de ANDB, waarvan hij destijds de muurschilderingen maakte.

Rijksmuseum van Oudheden

Het RMO heeft een nieuwe sponsor gevonden voor leerlingen van de groepen 6, 7 en 8 van basisscholen in een straal van 45 kilometer rond Leiden. Zij kunnen tot en met 24 december 1999 goedkoop of gratis met de bus naar de kindertentoonstelling

!Actie Romein!.

Verder is er extra begeleiding bij de tentoonstelling en een gratis lespakket voor in de klas, plus een aardigheidje voor iedere leerling. Voor scholen is het museum ook op maandag geopend. Op deze tentoonstelling

maken kinderen spelenderwijs en actief kennis met de Romeinse tijd in Nederland.

Voor meer informatie over school- en groepsbezoek:
telefoon 071-516 3178/
516 3164.

Strijdlieden in de geschie- denisles

In het Kleionummer van september kwam in het artikel 'Dat is uit het leven gegrepen - Lieden in het geschiedenis-onderwijs' een klankbeeld ter sprake met arbeidersstrijdlieden, uitgegeven door het Nederlands Audiovisueel Archief. Daar was toen alleen deel I 'De komende Heilstaat 1882-1918' van verkrijgbaar. Inmiddels is ook deel II 'Het proletariaat tot werkers opgeheven 1918-1946' te bestellen. Het bevat zes strijdlieden en een stemmenspel; de speelduur is zeventien minuten. De bijbehorende brochure bevat de tekst van de liederen en historische achtergrondinformatie.

De prijs van een klankbeeld (cassette, brochure, inclusief verzendkosten) bedraagt f15,-. Besteladres tot 3 mei 1999: NAA, Zeeburgerkade 8, 1019 HA Amsterdam. Tel. 020-665 2966/fax 020-665 9086.

Voor hetzelfde bedrag zijn ook klankbeelden leverbaar over/met:

- Omroepverzuijing in het Interbellum
- Lieden van de Nationale Jeugdstorm
- Benito Mussolini 1932-1944
- De Nederlandse Nazi-radio
- Bevrijdingsberichten 1945
- De Nederlandse houding inzake Indië en Indonesia 1941-1946
- De Hongaarse opstand van 1956

Noord- Brabants Museum

**Bloeiende symbolen
Bloemen in de kunst van
het fin de siècle.**

Tot 9 mei kan je je inleven in de sfeer van het fin-de-siècle. Werk van tal van Nederlandse kunstenaars, Fransen en Engelsen, is te zien op een tentoonstelling in het Noord-Brabants Museum. Zij gebruiken bloemen als symbolen en bloemvormen om hun eigen gevoelens en opvattingen duidelijk te maken of als versiering.

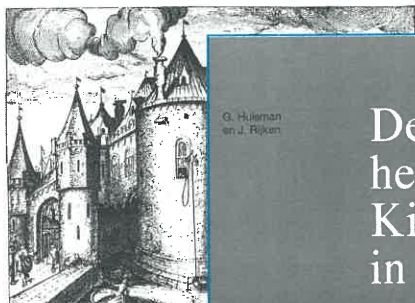
De tentoonstelling bevat schilderijen en tekeningen en aquarellen, maar ook meubilair, glas, aardewerk en textiel.

Ververstraat, 41, Den Bosch.

Water en vuil

Fris gezelschap

G. Huleman
en J. Rijken

De strijd het Alge Kiesrech in prente

Kleio Didactica 11 (1984)
leerlingenmateriaal

Een uitgave van de
vereniging van docenten
in geschiedenis en
staatsinrichting
in Nederland (VGN)

ZONDAG 17 SEPTEMBER

OVER LEVEN

Arbeidersgezinnen
in Nederland rond 1900

Samenstelling:
Fia Dieleren,
Cécile Kalmann,
Tineke van Loosbroek,
Ingrid Peeterman,
Joke Rijkman,
Annelie van der Wurff
Gindecleer,
Tineke van Loosbroek,
Ingrid Peeterman,
Marion Langenbach,
Joke Rijkman

Kleio Didactica 6 (1981)
Leerlingenmateriaal
Een uitgave van de
vereniging van docenten
in geschiedenis en
staatsinrichting
in Nederland (VGN)

**In de Reeks
Kleio-Didactica
geeft de VGN
lesmateriaal uit.
Het zijn speciale
leerlingenboekjes,
overdrukken van
lessenseries met
vragen en
opdrachten uit
KLEIO, die door de**

**aard van de illustraties niet goed en
duidelijk te kopiëren zijn tenzij uw
school enorme goede apparatuur heeft.**

Nog verkrijgbaar zijn:

KD 6 'Overleven. Arbeidersgezinnen in Nederland rond 1900' – industriële revolutie, urbanisatie en sociale problemen voor de bovenbouw VO

KD 8 'Suriname, schepping van Nederland' – geschiedenis van Suriname voor de derde en vierde klassen

KD 11 'De strijd om het algemeen kiesrecht in prenten' – derde, vierde en vijfde klas VO

KD 15 'Honderd jaar landbouwgeschiedenis' – het wel en wee van de Nederlandse agrariërs in de laatste honderd jaar in vogelvlucht voor 4, 5 en 6 VO

KD 18 'Water en vuil. Fris gezelschap' – watervoorziening vroeger en nu voor de onderbouw VO

KD 19 'Jong zijn in de sixties' – jeugdcultuur in Nederland in de jaren zestig voor de derde en vierde klassen

KD 20 'Nederland 1780 tot 1806 in bronnen' – archiefstukken met algemene vragenkaart

Voor deze boekjes betaalt u als VGN-lid slechts de drukkosten!

Prijzen:

Meer dan 10 exemplaren f3,50 per stuk, 2 t/m 10 stuks f4,50 per boekje en 1 exemplaar f5,50 inclusief verzendkosten.

Een Didactica-pakket met van alle nog verkrijgbare uitgaven één exemplaar kost f25,-.

Bestel door het betreffende bedrag over te maken op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. De boekjes worden per ommegaande opgestuurd. Let erop dat naam en adres van de school vermeld worden op de overschrijving (pas op bij girerende schoolbesturen en gemeentes!) en het nummer en aantal van de gewenste exemplaren zijn aangegeven. Voor spoedbestellingen: redactie van KLEIO, tel. (030) 688 35 76/fax (030) 688 84 59/ e-mail: c.bogaerts@consunet.nl.

UIT DE DOEKEN GEDAAN!

IN THIEME'S NIEUWE EXAMENKATERN

SFINX, DUITSLAND EN EUROPA,

1945-2000 WORDT HET RECENTE DUITSE

VERLEDEN HELDER EN GENUANCEERD

UIT DE DOEKEN GEDAAN: EEN GRONDIGE

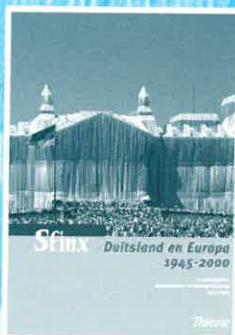
EN PLEZIERIGE VOORBEREIDING OP HET

CENTRAAL SCHRIFTELIJK EXAMEN! DE

NIEUWE KATERNEN VERSCHIJNEN IN

SEPTEMBER EN

OKTOBER 1999.

Sfinx-examenkaternen bestaan uit afzonderlijke vm- en hv-edities en onderscheiden zich door:

- een heldere opzet
- integratie van bronnen en tekst
- consequente actualisering van de thema's
- het stimuleren van zelfwerkzaamheid

Wilt u meer weten? Bel dan onze Docentenlijn (0575) 59 48 80

Onze educatief adviseurs zijn ook te bereiken via e-mail: info@thieme.nl

Thieme

Postbus 7 7200 AA Zutphen

V E R N I E U W I N G D I E W E R K T

Lijst van commissies

• Onderwijs Advies Commissie (OAC)

Hanneke Tuithof, *voorzitter*,
Grifkade 12bisA, 3572 TZ Utrecht.
Tel. 030-271 3079.
Paul van Leeuwen, *secretaris*,
Everdrift 4, 5431 LV Cuyk.
Tel. 0485-314598.
Diana Jansen, Mr. Tripkade 16,
3515 BC Utrecht. Tel. 030-272 1380.
Mirjam Beekmans, Sneeuwheide 23,
5704 HB Helmond. Tel. 0492-518 152.
Wiel Lenders, Emmalaan 5,
6571 AK Berg en Dal. Tel. 024-6844 168.

• Didactiek- en activiteitencommissie

Ruud Soeter, *voorzitter*, Cayennedreef 23,
3563 SB Utrecht. Tel. 030-261 2710.
Louis Nolet, *secretaris*, Reestraat 32,
6531 JM Nijmegen.
Tel. 024-3550749, fax 024-3449 794.
E-mail: louis.nolet@fe.han.nl
Hans Kummerer, *penningmeester*,
Dr. Dreeslaan 205, 5707 KC Helmond.
Tel. 0492-551138, fax 0492-574277.
E-mail: jn.kummerer@hetnet.nl
Johan Raven, Kinkhoorn 8,
9051 MJ Stiens. Tel. 058-2574 050.
Will Bouwman, Kloosterstraat 47,
5708 GM Helmond. Tel. 0492-534709.
Tineke de Danschutter, Van Deyssellaan 40,
9721 WV Groningen. Tel. 050-5251 298.
Margreet Braams, Parelvisserpad 35,
3816 EP Amersfoort. Tel. 033-475 8702.

• Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis

Marianne Zewald, *voorzitter*,
Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem.
Tel. 023-528 3325.
Mariëtte Matthijsen, *secretaris*,
Statenjacht 342, 1034 ER Amsterdam.
Tel. 020-6313 530.
Zonneke Matthee, *Penningmeester*,
Schokkerwerf 1, 2317 DM Leiden.
Tel. 071-521 5873.
Fia Dieteren, Joris Ivenslaan 9,
1325 LV Almere. Tel. 036-535 4843.
Gerda Geerdink, Van Oldenbarneveldtstraat 34, 6512 AX Nijmegen.
Tel. 024-324 0054.

• Redactie Kleio

Jan van Oudheusden, *voorzitter*,
Massenetstraat 21, 5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416-337430.
E-mail: jan.oudheusden@wxs.nl
Jos Trippenree, *secretaris*,
Beltmolen 30, 3833 KM Leusden.
Tel/fax 033-494 1824.
Tineke Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*,
Omloop West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 030-688 3576, fax 030-688 8459.
E-mail: c.bogaerts@consunet.nl
Ruud Slotboom, Hazenhof 54,
3451 LL Vleuten. Tel. 030-677 4061.

Carla Van Boxtel, Evieveld 6,
5422 AK Gemert. Tel. 0492-361 136.
Huib Oattes, Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht. Tel. 0297-281197.
Hans Pols, Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag. Tel. 070-3501 380.
Marijke Meuwissen, Kwartelstraat 34bis,
3514 EW Utrecht. Tel. 030-2731 670.
Stefan Boom, Albrechtlaan 28,
1404 AL Bussum. Tel. 035-6948 742.

• Commissie Volwasseneneducatie

Iet Attema, *voorzitter en penningmeester*,
Transvaalkade 29 II, 1092 JL Amsterdam.
Tel. 020-693 1572.
Margriet Vencken, *secretaris*,
Haarenseweg 4A, 5061 VL Oisterwijk.
Tel. 013-528 4297.
Chris van Asperen, Pastoor Versteegstraat 7,
6687 AH Angeren. Tel. 024-325 8219.
Elselien van Gils, Nieuwendammerdijk 177,
1025 LH Amsterdam. Tel. 020-6323 927.
Jorien Ruyters, Petrus Dondersstraat 54,
5614 AH Eindhoven. Tel. 040-2126 508.
Constance Sciarone, Hooglanden 33,
9801 LA Zuidhorn. Tel. 0594-503 755.

• Commissie PaBo

Marjan de Groot, *Voorzitter*,
Derde Rompert 3, 5233 AE Den Bosch.
Tel. 073-6420 692.
Frans van Baal, *secretaris*,
Lancasterdreef 25A, 8251 TE Dronten.
Tel. 0321-314027.
E-mail: franbaal@wxs.nl
Theo Beker, Thesaurierweg 8,
6525 ES Nijmegen. Tel. 024-3555 224.
Marjolein du Jour, Dibbetsstraat 41,
2518 PN Den Haag. Tel. 070-365 1027.
Francien van der Meer, Grevelingen 90,
1826 AP Alkmaar. Tel. 072-5611 297.
Cees van der Kooij, De Hulst 53,
9301 PC Roden. Tel. 050-5018 947.

• Commissie Havo/Vwo

Elise Storck, *voorzitter*,
Elzenbroek 25, 4822 XE Breda.
Tel/fax 076-542 0592.
Theun Dankert, *secretaris*,
Oudestreek 4, 9354 AG Zevenhuizen.
Tel. 0594-631 734.
Genio Ruesen, Zwaluw 12,
8103 AR Raalte. Tel. 0572-357 388.
Leo Dalhuisen, Kortenaerlaan 18,
2121 XK Bennebroek. Tel. 023-584 9441.
Peter Westerveld, Breehoven 7,
6721 SP Bennekom. Tel. 0318-430350,
fax 0318-430351.

• Commissie Bavo/VMBO

Annet van Leersum-Jentink, *voorzitter*,
Fabiusstraat 18, 3248 AJ Melissant.
Tel. 0187-602792.
René Corbeij, *secretaris*,
Specht 19, 3766 WN Soest.
Tel. 035-6023 741.
E-mail: rcorbeij@casema.net
Ron Hendriks, Middenweg 83,
1098 AG Amsterdam.
Tel. 020-6682 237.
Harm van Dam, Juliana van Stolberglaan
37, 6713 PA Ede. Tel. 0318-652208.
Marie-Jes Boonekamp-Wingen,
Notgerusweg 23, 6212 BJ Maastricht.
Tel. 043-3211534.
Joost Dik, Buitenhof 10,
3353 HB Papendrecht. Tel. 078-6413 422.
Saskia Stoffelsen, Noordeinde 329,
1334 BP Almere. Tel. 036-5323 733.

• **Intercommissie KNHG/VGN**
Jan van der Dussen, *voorzitter*,
Molenberglaan 81, 6416 EL Heerlen.
Tel. 045-571 0851.
Gert Jan van Setten, *secretaris*,
Platanenlaan 97, 2061 TS Bloemendaal.
Tel. 023-5262 323.
E-mail: g.j.van.setten@efa.nl
Maria Grever, Instituut Geschiedenis en
Kunst KUN, Postbus 9103,
6500 HD Nijmegen. Tel. 024-3615761.
E-mail: m.grever@let.kun.nl
Huub Kurstjens, Nijenkamp 13,
6651 HG Druten. Tel. 0487-513119.
Sabine Te Rietstap, Zuster Meijboomstraat
177, 2331 PG Leiden. Tel. 072-532 1894.
Ineke Veldhuis-Meester, Quintuslaan 4,
9722 RV Groningen. Tel. 050-527 0099.
Kees Bogaerts, Omloop West 9,
3402 XM IJsselstein. Tel. 030-688 3576.

**Voor de overige fax- en E-mail-
nummers kunt u terecht op de
internet-site van de VGN:**
<http://home.wxs.nl/~srd/vgn.htm>

**Zijn er wijzigingen in de adressen of
in de commissies, geef dat dan door
aan de eindredacteur van KLEIO.
Dan staat het er de volgende keer
goed in!**